

IZUČAVANJE LJUDSKIH PRAVA NA PRAVNIM FAKULTETIMA U SRBIJI

ANALIZA
pripremljena na osnovu ekspertize
Instituta za uporedno pravo
u okviru zajedničkog programa Evropske unije i Saveta Evrope
„Horizontal Facility za Zapadni Balkan i Tursku 2019–2022“,
u okviru projekta „Jačanje efikasnih pravnih sredstava za
sprečavanje kršenja ljudskih prava u Srbiji“

Finansirano
od strane Evropske
unije i Saveta Evrope

COUNCIL OF EUROPE

Implementirano
od strane Saveta Evrope

Ovaj dokument je pripremljen uz pomoć sredstava zajedničkog projekta Evropske unije i Saveta Evrope „Jačanje efikasnih pravnih sredstava za sprečavanje kršenja ljudskih prava u Srbiji“. Stavovi i mišljenja izraženi u njemu predstavljaju odgovornost autora i ne izražavaju nužno zvanične stavove Evropske unije, niti Saveta Evrope.

Sadržaj

1. UVOD	5
2. METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA	9
3. MATERIJA LJUDSKIH PRAVA I PRAVNE STUDIJE NA DRŽAVNIM FAKULTETIMA U SRBIJI	13
4. STANJE I POSEBNI IZAZOVI U POGLEDU PODUČAVANJA LJUDSKIM PRAVIMA	17
4.1. Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu	19
4.2. Pravni fakultet Univerziteta u Novom Sadu	22
4.3. Pravni fakultet Univerziteta u Nišu	23
4.4. Pravni fakultet Univerziteta u Kragujevcu	26
5. PERCEPCIJA NASTAVNIH PROGRAMA I STEČENOG ZNANJA OD STRANE STUDENATA-APSOLVENATA	29
6. OCENA NASTAVNIH PROGRAMA I STEČENOG ZNANJA MLADIH DIPLOMIRANIH PRAVNIKA OD STRANE INSTITUCIJA I ORGANIZACIJA KOJE SE BAVE DALJOM EDUKACIJOM U DOMENU LJUDSKIH PRAVA	37
7. PRIMERI PRAKSE U REGIONU I NEKOLIKO DRUGIH EVROPSKIH ZEMALJA	43
7.1. Savezna Republika Nemačka	44
7.2. Republika Francuska	46
7.3. Kraljevina Švedska	47
7.4. Republika Slovenija	47
7.5. Republika Hrvatska	48
8. ZAKLJUČCI I PREPORUKE	51
9. PRILOZI	55
Prilog 1: Upitnik za apsolvente pravnih fakulteta u Beogradu, Novom Sadu, Kragujevcu i Nišu	55
Prilog 2: Pitanja za polustrukturisani intervju s predavačima	60
Prilog 3: Pitanja za polustrukturisani intervju s predstavnicima ustanova i organizacija koje su uključene u obrazovanje pravnika u oblasti ljudskih prava	65

1. Uvod

Priznavanje, implementacija i efikasna zaštita ljudskih prava danas nesumnjivo predstavljaju *conditio sine qua non* postojanja demokratske pravne države, te je njihovo kvalitetno izučavanje na pravnim fakultetima, to jest sticanje jasnih i funkcionalnih znanja budućih pravnika od izuzetnog značaja. Studenti pravnih fakulteta će posle diplomiranja biti u prilici da se s različitim pozicija susreću i staraju o zaštiti širokog spektra ljudskih prava, a neki od njih će možda imati mogućnost i da u ovom domenu načine dalje pomake u evoluciji ljudskih prava i razvoju efikasnih sistema njihove zaštite. Priroda pravničke profesije i dalja profesionalna prohodnost diplomiranih pravnika nalažu da oni moraju posedovati određen nivo funkcionalnog i primenljivog znanja o ljudskim pravima, jer se nalaze u poziciji da svoju dalju karijeru usmeravaju ka nizu profesija koje značajno utiču na živote ljudi, dobrobit zajednice i društva u celini. Zapravo, svaki pravnik koji neposredno primenjuje pravo će se tokom svoje karijere nužno naći u situaciji da štiti neko ljudsko pravo ili se zalaže za njegovo puno uživanje; to je naročito važno u odnosu na pravnike koji se opredeljuju za profesije blisko povezane sa pravosudnim sektorom (sudije, javni tužioci, pravobranioci, advokati, javni beležnici, javni izvršitelji) i sa javnom upravom.

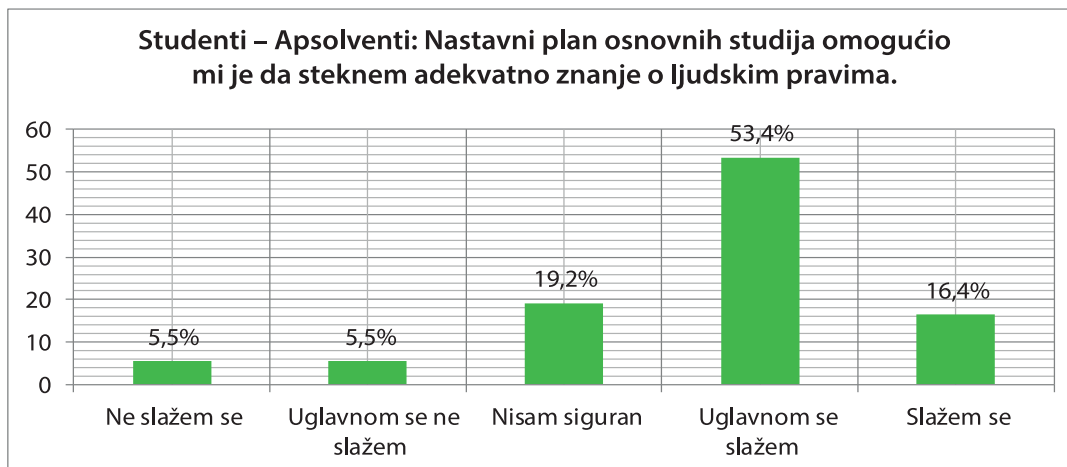
Materija ljudskih prava je takva da se na fakultetima izučava kroz različite modalitete. Nekada se ljudska prava izučavaju kao specijalizovan predmet, ili čak kroz nekoliko predmeta (uglavnom po logici razlikovanja unutrašnjih, to jest pozitivnih i međunarodnih ljudskih prava), ali i parcijalno kroz mnoštvo predmeta koji ovaj termin nemaju u svom nazivu. Drugim rečima, nekada se ljudska prava izučavaju uz posebno naglašavanje da je reč o ljudskim pravima, dok su negde na ovom polju dostignute tekovine po samoj svojoj prirodi inkorporirane („sakrivene“) u samoj materiji.

Takva parcijalnost izučavanja materije ljudskih prava, neretko preklapanje materije koja se izučava iz više predmeta, kao i sledstveno diverzitet pristupa, imaju značajne konsekvence na percepciju i nivo funkcionalnog poznavanja ljudskih prava jednog tek svršenog, diplomiranog pravnika. Postavlja se stoga i niz konkretnih pitanja o tome kakvu sliku o ljudskim pravima stiču oni diplomci koji su tokom četiri godine materiju ljudskih prava izučavali na takav način – da li u ovom smislu postoje propusti i prostor za poboljšanja, kakvi metodi nastave se koriste, da li je predmet obavezan ili izborni i konačno: kakvo funkcionalno znanje u ovom domenu (svršeni) studenti dobijaju, to jest da li je ono adekvatno zahtevima njihovih budućih profesija.

Tokom prethodnog istraživanja za potrebe ovog rada pokazale su se značajne indicije da u ovom smislu postoji problem, a samo istraživanje je takve sumnje i potvrdilo. Naime, iako je jasno da će u svakoj pravnoj disciplini, kao i u velikoj većini društvenih delatnosti, studenti i njihovi profesori držati da je znanje koje polaznici akademskih studija stiču na višem nivou u odnosu na percepciju onih koji s diplomiranim studentima kasnije rade, u domenu ljudskih prava je, kako se pokazalo, ova diskrepanca posebno izražena.

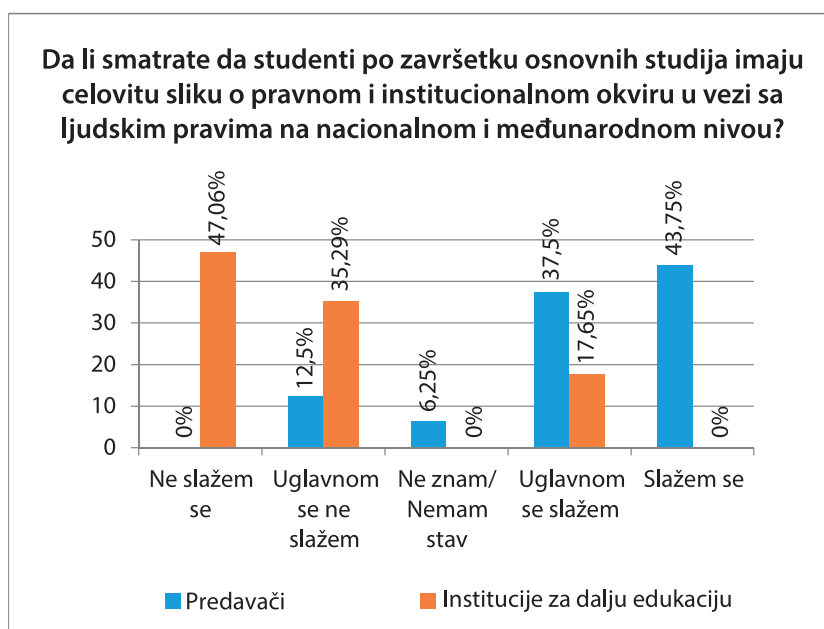
Sprovedena anketa sa studentima – apsolventima pokazuje da se 53,4% ispitanika uglavnom slaže sa tvrdnjom da je nastavni plan osnovnih studija omogućio sticanje adekvatnih znanja o ljudskim pravima, a još 16,4% ispitanika se slaže s datom tvrdnjom. S druge strane, osam ispitanika se uglavnom ili sasvim ne slaže sa ovom tvrdnjom, dok 14 ispitanika nije sigurno u to da im je nastavni plan omogućio sticanje adekvatnih znanja o ljudskim pravima.

Kumulativno posmatrano, gotovo 70% ispitanika pozitivno ocenjuje nivo svog stečenog znanja u dome-
nu materije ljudskih prava.

Slika br. 1

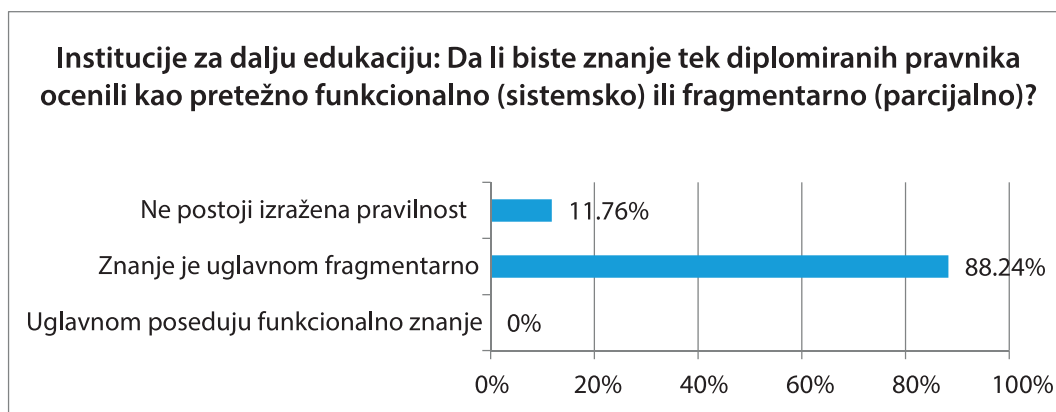
Međutim, ukoliko se ovaj broj sagleda naspram odgovora predavača i predstavnika institucija i organizacija koje se bave daljom edukacijom,¹ na (slično) pitanje „Da li smatrate da studenti po završetku osnovnih studija imaju celovitu sliku o pravnom i institucionalnom okviru u vezi s ljudskim pravima na nacionalnom i međunarodnom nivou?” dobijeni rezultati pružaju jasnu indiciju da u ovom smislu postoji problem. Naime, dok se odgovori profesora-predavača (bilo da se oni bave isključivo ljudskim pravima ili ne) odnose prema znanju sveže diplomiranih pravnika čak nešto optimističnije u odnosu na same studente-apsolvente, razmišljanja predstavnika institucija i organizacija koje se bave postdiplomskom, vanfakultetskom edukacijom i praksom ovih pravnika su dijametralno suprotna.

Slika br. 2

1 Institucije koje se bave daljom edukacijom za potrebe ovog istraživanja obuhvataju one institucije kojima je to primarna delatnost, kao što su Pravosudna akademija i Nacionalna akademija za javnu upravu, kao i druge institucije i organizacije koje su u okviru svoje delatnosti organizovale ili učestvovala u sprovođenju nekog oblika nastave u oblasti ljudskih prava za studente prava ili pravnike.

Njihovi odgovori su u odnosu na odgovore predavača gotovo kontrastni. Kvalitet samog znanja je od strane predstavnika ovih organizacija u 0% slučajeva ocenjen kao „funkcionalan“, u čak 88,24% je znanje ocenjeno kao „parcijalno – fragmentarno“, dok su dva sagovornika (11,76%) smatrala da se po tom pitanju ne može govoriti o bilo kakvoj pravilnosti.

Slika br. 3

Svi ovi podaci pak, to se mora naglasiti, ne moraju značiti da je posredi reč o nekvalitetnoj nastavi koju studenti na pravnim fakultetima od profesora dobijaju, ili čak o niskom nivou prosečnog znanja sveže diplomiranih pravnika. Kako će se pokazati, od izuzetnog značaja je organizacija same nastave ljudskih prava, to jest postavljanje studijskog programa i određenje silabusa (knjige predmeta),² korišćenje različitih metoda nastave, odnos sticanja teorijskih znanja naspram praktičnih veština njihove primene itd. Primera radi, tako zakonski i statutarni okviri predviđaju, kako će se videti, određena ograničenja samim profesorima da unaprede i modernizuju svoju nastavu, te pruže studentima mogućnost za sticanje primenljivog, bolje strukturisanog znanja.

Kako bi se neki od propusta koji dovode do prikazane diskrepance detektovali i potencijalno u što većoj meri otklonili, te kako bi se u budućnosti pospešio opšti nivo funkcionalnog i primenljivog znanja mladih pravnika kada je reč o ljudskim pravima, sačinjen je ovaj dokument koji obuhvata analizu stanja predmeta u okviru kojih se izučava materija ljudskih prava na odabranim pravnim fakultetima u Srbiji čiji je osnivač Republika (pravni fakulteti univerziteta u Novom Sadu, Beogradu, Kragujevcu i Nišu), uz osvrt na predmetna pitanja u inostranstvu. U domenu interesovanja ovog istraživanja, jasno je da način izučavanja ljudskih prava na ovim fakultetima sadrži niz zajedničkih karakteristika, ali i određene razlike, što predstavlja okolnost koja je uvažena prilikom sprovođenja istraživanja i prikaza dobijenih rezultata u ovom radu. U skladu s tim je prvenstveni *cilj ovog istraživanja* bio da se detektuju potencijalne slabosti sistema izučavanja ljudskih prava na pomenutim pravnim fakultetima u Srbiji i da se u skladu s tim predlože određena poboljšanja. Svi metodi koji su u tom smislu korišćeni pokazali su jedan razuman broj izuzetaka, ali i određene jasne pravilnosti, to jest indicije za buduće reforme i pospešivanje izučavanja ljudskih prava, kao jedne od osnovnih vrednosti svakog demokratskog ustavnog poretka.

2 Studijski program je skup obaveznih i izbornih studijskih područja, odnosno predmeta, sa okvirnim sadržajem. Kurikulum studijskog programa sadrži listu i strukturu obaveznih i izbornih predmeta i modula i njihov opis. Silabus (knjiga predmeta) sadrži informacije o sadržini i načinu rada na predmetu, literaturi, kao i o ocenjivanju na predmetu.

2. Metodologija istraživanja

Kako bi cilj istraživanja bio postignut, bilo je neophodno kombinovati više različitih naučnih metoda, prevashodno egzegetičkih i socioloških, ali i uporednih.

Analiza je urađena u odnosu na postojeće studijske programe osnovnih akademskih studija, kurikulume, silabuse i samostalno istraživanje. Fokus je bio na pravnim fakultetima u Republici Srbiji, koji su i temeljnije obrađeni, u odnosu na sve predmete, dok su strani fakulteti analizirani u nešto svedenijoj meri, sa ciljem pružanja uporedne slike i davanja mogućih odgovora na neka od pitanja sa kojima se susreće naša praksa. Studije na sva četiri pomenuta fakulteta u Srbiji traju četiri godine, po čijem isteku i uspešno završenim ispitnim i drugim obavezama kandidat (student) dobija zvanje diplomirani pravnik.³

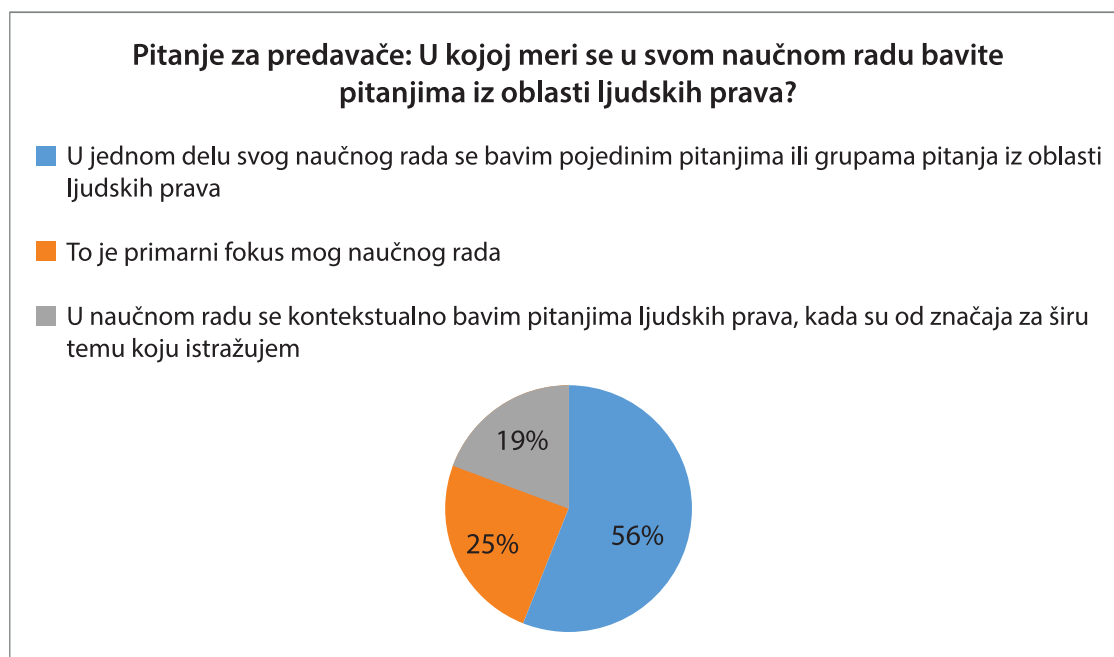
Tako su analizirani kurikulumi studija i silabusi pojedinih predmeta na pomenuta četiri državna fakulteta u Srbiji, primenjen je metod polustrukturisanog intervjua sa predavačima na ovim fakultetima, zatim metod ankete među studentima završne godine studija koji su odslušali sva predavanja (apsolventi), polustrukturisani intervjui sa predstavnicima ustanova i organizacija koje su uključene u postdiplomske (vanfakultetske) obrazovanje pravnika u oblasti ljudskih prava, kao i uporedni metod u cilju pružanja slike o praksi u regionu i Evropi.

Metod polustrukturisanog intervjua sa predavačima je sproveden sa 16 sagovornika – predavača pravnih fakulteta u Beogradu (6), Novom Sadu (3), Nišu (4) i Kragujevcu (3). Izuzev dva sagovornika, koji na fakultetu rade na poziciji asistenata, svi ostali su u profesorskim zvanjima – docenti, vanredni ili redovni profesori, a predmeti na kojim drže nastavu jesu: Ljudska prava (4), Ustavno pravo (2), Upravno pravo (1), Međunarodno javno pravo (3), Međunarodno privatno pravo (1), Uvod u pravo evropskih integracija (Pravo Evropske unije) (2), Građansko materijalno i procesno pravo (4), Radno pravo (1), Krivično materijalno i procesno pravo (2) i Uvod u pravo (2).⁴ Osim informacija o tome na kojem predmetu/predmetima su sagovornici angažovani, kroz polustrukturisani intervjui je sagledan i njihov naučni rad, uz

3 Diplomirani pravnik predstavlja zvanje koje stiče student koji je položio sve ispite na akreditovanom studijskom programu na pravnim fakultetima. Diplomirani pravnik ima minimum 240 ESP bodova. Spekatar delatnosti koje diplomirani pravnik može da obavlja je dosta širok i obično se vezuje za stručne norme koje uređuju posebne oblasti. Prema Zakonu o advokaturi, kao advokatski pripravnik može biti upisan isključivo diplomirani pravnik koji je upisan u imenik advokatskih pripravnika, koji se obavljanjem pripravničke vežbe kod advokata osposobljava za rad u advokaturi. Za sudijskog pripravnika prima se lice koje je završilo pravni fakultet i ispunjava uslove za rad u državnim organima. Ista je situacija i sa tužilačkim pripravnicima koji mogu biti samo diplomirani pravnici koji ispunjavaju uslove za rad u državnim organima. Diplomirani pravnik može biti primljen na obuku u javno tužilaštvo bez zasnivanja radnog odnosa radi sticanja radnog iskustva i uslova za polaganje pravosudnog ispita (volonter). Za pravobranilačkog pripravnika prima se lice koje je završilo pravni fakultet i ispunjava opšte uslove za rad u državnim organima. U kancelariji javnog beležnika mogu raditi diplomirani pravnici kao javnobeležnički pripravnici ako su upisani u imenik javnobeležničkih pripravnika koji vodi Komora.

4 Jedan broj intervjuisanih profesora predaje više od jednog predmeta.

pretpostavku da se naučni rad u oblasti ljudskih prava „preliva“ i na nastavni rad i tako doprinosi uključivanju materije ljudskih prava u nastavu. Ispitanici su udeo ljudskih prava u svom ukupnom naučnom radu ocenili pretežno kao takav da se u jednom delu svog naučnog rada bave pojedinim pitanjima ili grupama pitanja iz oblasti ljudskih prava (N=9, 56%), gotovo upola manji broj sagovornika je ljudska prava okarakterisao kao primarni fokus svog naučnog rada (N=4, 25%), dok je u poslednjoj grupi samo jedan ispitanik manje u odnosu na prethodnu izjavio da se u svom naučnom radu kontekstualno bavi pitanjima ljudskih prava, onda kada su ona od značaja za širu temu istraživanja (N=3, 19%). To znači da se 81% sagovornika u svom naučnom radu bavi pitanjima iz oblasti ljudskih prava, što je podatak koji svedoči o značaju ove materije.

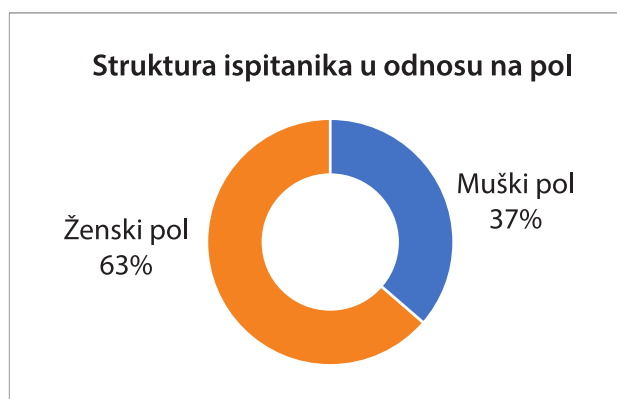
Slika br. 4

Ovakav diverzitet naučnih profila sagovornika – predavača sa pravnih fakulteta omogućio je sticanje široke i potpunije slike u domenu predmeta istraživanja. Po realizaciji intervjua, dobijeni rezultati su anonimizirani (o čemu su sagovornici prethodno bili obavešteni), kako bi se došlo do sasvim otvorenih odgovora na niz relevantnih pitanja.⁵

Kako bi se sagledala i druga strana problema koji se javljaju u nastavnom procesu podučavanja ljudskim pravima, to jest kako bi u obzir bila uzeta i percepcija samih beneficijara nastave, sprovedena je i **anketa sa studentima – apsolutentima**, koji su kao kategorija studenata svakako najpogodniji za analizu studentske percepcije nastave u domenu veoma heterogene i u nastavnom programu razučene materije ljudskih prava, jer su odslušali predavanja iz svih predmeta. Sprovedena anketa je bila u potpunosti anonimna, a sprovedena je elektronskim putem. Na anketu je odgovorilo ukupno 73 ispitanika sa sva četiri navedena fakulteta, te su odgovori pružili jasne indicije u domenu interesovanja ovog istraživanja.⁶ Polna struktura ispitanika je takva da je uzorkom obuhvaćeno 27 (37%) ispitanika muškog i 46 (63%) ispitanika ženskog pola.

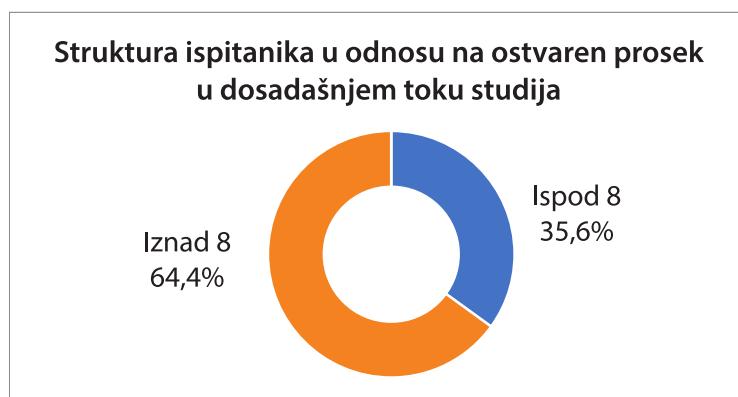
5 Tekst korišćenog upitnika za polustrukturisani intervju sa predavačima četiri državna pravna fakulteta je priložen ovoj analizi kao Prilog 2.

6 Tekst korišćenog upitnika za anketu sa studentima-apsolutentima je priložen ovoj analizi kao Prilog 1.

Slika br. 5

Struktura ispitanika je takođe takva da je bilo zastupljeno više ispitanika sa ostvarenom prosečnom ocenom iznad osam tokom studija, dok je ispitanika s prosečnom ocenom ispod osam bilo upola manje.

Slika br. 6

Kako bi se dobila potpunija slika u domenu predmeta istraživanja, *metod polustrukturisanog intervjua je korišćen i u razgovorima sa predstavnicima ustanova i organizacija koje su uključene u dodatno obrazovanje pravnika u oblasti ljudskih prava*, kao i u pojedine nastavne oblike i metode za studente pravnih fakulteta.⁷ Kao i kada je reč o intervjuima sa fakultetskim predavačima, i u ovom slučaju su nalazi anonimizirani, radi dobijanja objektivnih rezultata. Cilj primene ovog metoda je bio da se stekne uvid i u percepciju eventualnih propusta i postojanje prostora za poboljšanje fakultetske nastave ljudskih prava, gledano iz prizme predstavnika organizacija koje se u svojoj delatnosti (neke isključivo, a neke između ostalog) bave i daljom edukacijom u domenu materije ljudskih prava mladih, tek svršenih diplomiranih pravnika. Razgovori su obavljeni sa predstavnicima sledećih 17 organizacija – vladinih, organizacije civilnog društva i međunarodnih organizacija.

⁷ Tekst korišćenog upitnika za polustrukturisani intervju sa predstavnicima ustanova i organizacija koje su uključene u dodatno obrazovanje pravnika u oblasti ljudskih prava priložen je ovoj analizi kao Prilog 3.

Državni organi i organizacije	Organizacije civilnog društva organizacije	Međunarodne organizacije i projekti
Pravosudna akademija	Advokatska akademija	UNHCR
Nacionalna akademija za javnu upravu	Grupa 484	OEBS misija u Srbiji
Poverenik za zaštitu ravnopravnosti	Centar za istraživanje i razvoj društva IDEAS	Kancelarija Savete Evrope u Beogradu
	Inicijativa za prava osoba sa mentalnim invaliditetom (MDRI-S)	Međunarodna organizacija za migracije – misija u Srbiji (IOM)
	Anti trafficking action (ASTRA)	IPA Projekat „EU uz pravdu – Podrška za Poglavlje 23“
	Udruženje građana za borbu protiv trgovine ljudima i svih oblika rodno zasnovanog nasilja (ATINA)	
	Komitet pravnika za ljudska prava (YUCOM)	
	Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji	
	Beogradski centar za ljudska prava	

Konačno, uporedni pristup je korišćen u nameri da se sagleda strana praksa i utvrdi kvalitet, to jest uporede modeli postojećih rešenja u domenu izučavanja ljudskih prava na pravnim studijama u Srbiji u odnosu na nekoliko primera iz Evrope i regiona. Ovakav pristup je takođe omogućio pronalaženje mogućeg odgovora na neke od problema koji se u ovom domenu kod nas javljaju u praksi.

3. Materija ljudskih prava i pravne studije na državnim fakultetima u Srbiji

Ni na jednom od četiri državna fakulteta u Srbiji, koji su predmet ove analize, ljudska prava nemaju status opšteobaveznog predmeta u programu studija. Na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu predmet pod nazivom Ljudska prava usmeren je na međunarodni aspekt ove materije i kao takav se nalazi u okviru međunarodnog nastavnog modula, na trećoj godini studija. Na Pravnom fakultetu Univerziteta u Kragujevcu predmet pod nazivom Zaštita ljudskih prava nalazi se takođe na trećoj godini, ali kao izborni predmet u okviru smera osnovnih studija „Unutrašnji poslovi i bezbednost“. To znači da i oni studenti koji se odluče za ovo usmerenje svojih studija ne moraju nužno odabrati i položiti predmet Ljudska prava (za razliku od svojih kolega iz Beograda). Takođe, razlika postoji u domenu usmerenja nastavne materije, pa je tako u Kragujevcu u okviru silabusa ovog predmeta pažnja posvećena i nacionalnom i međunarodnom aspektu izučavanja materije ljudskih prava. Na pravnim fakultetima u Novom Sadu i Nišu ne postoji pak ni kao izborni bilo kakav predmet kome su centralni predmet izučavanja ljudska prava.

Međutim, kako smo već istakli, mnoštvo vrednosti, počevši od prava na život pa do principa jednakosti i ravnopravnosti, štiti razne grane prava i pravne oblasti iz različitih uglova i aspekata. Prosto, baš kao što ljudska prava prožimaju na neki način gotovo svaki aspekt prava, tako je i njihovo izučavanje segmentarno i često nije lako utvrditi granice i dati potpun odgovor na pitanje „koji su sve to predmeti na kojima se tokom pravnih studija izučavaju ljudska prava“? Istina je da je materija ljudskih prava danas evolutivno postala već vrlo široka, a kontinuiranim razvojem ona postaje još i šira, pa se tako danas teško može govoriti da u gotovo bilo kojoj pravnoj oblasti, ili čak u oblasti koja je elementarno povezana s pravom, postoji potpuno odsustvo nečega što pripada materiji ljudskih prava.⁸ Posebno je tendencija razvoja takozvanih „ljudskih prava treće generacije“ (naročito u ekonomsko-socijalnoj oblasti), ali i političkih prava, doprinela tome da su ona danas često „nevidljivo“ inkorporirana u različite pravne grane i discipline na takav način da se neretko i previđa njihov karakter ljudskih prava.⁹

Iako je zaista danas u bilo kom predmetu na pravničkim studijama teško govoriti o potpunom odsustvu materije u vezi sa ljudskim pravima, ona je ipak u pojedinim predmetima prisutnija u odnosu na druge. U ovom smislu se posebno izdvajaju sledeći predmeti, koji predstavljaju zajednički imenilac za sve pomenute fakultete u Srbiji jer predstavljaju obavezne predmete na svakom od njih: Ustavno pravo, Među-

8 Danas se čak (argumentovano) debatuje o pravu na pristup internetu kao ljudskom pravu. Vidi: Dejan Đukić, Pravo na pristup internetu kao ljudsko pravo, *Strani pravni život*, 3/2016, 205–217.

9 O pojmu i dimenzijama ljudskih prava: Boris Krivokapić, Pojam ljudskih prava, *Strani pravni život*, 1/2017, 9–20.

narodno javno pravo, Radno pravo, Krivično pravo (materijalno i procesno), Upravno pravo, Građansko pravo (materijalno i procesno) i Uvod u pravo evropskih integracija (Pravo EU).

Među predmetima koji u značajnoj meri obuhvataju materiju ljudskih prava pre svega se ističe **Ustavno pravo**, što se donekle vidi i iz etimologije samog naziva predmeta. Naime, ljudska prava se danas najčešće definišu kao „ona prava koja ljudsko biće ima samim tim što je ljudsko biće – dakle nezavisno od volje države”,¹⁰ a termin „ustav“ (te sledstveno i ustavno pravo) poreklo nalaze u rečima „ustaviti“, „odbraniti“ ili prosto „brana“,¹¹ to jest ograda od onoga u šta država ne sme da zadire – ljudska prava. Na osnovnim akademskim studijama se studenti osposobljavaju da shvate formalnu i materijalnu koncepciju ustavnog prava, ali i da steknu znanja o najvažnijim političkim institucijama koje se odnose na najvišu vlast jedne države (na njenu strukturu, organizaciju, funkcionisanje, te ograničavanje ovlašćenja ljudskim slobodama i pravima). Jedna od nastavnih jedinica u okviru predmeta Ustavno pravo je Slobode, prava i dužnosti čoveka i građanina: Istorijat ustavnog tretmana sloboda, prava i dužnosti građana u ustavima Srbije, Ustavna koncepcija ljudskih prava, Podela ljudskih i građanskih prava, Ljudska i manjinska prava i slobode prema Ustavu RS.

Pored ustavnog prava, **krivičnim pravom** (najjače) se zaštićuju sve najznačajnije društvene vrednosti, pa samim tim i ljudska prava. Ako se prava i slobode čoveka i građanina shvate u najširem smislu, onda krivičnopravna zaštita pokriva prava i slobode kao što su pravo na život, zdravlje, telesni i moralni integritet, zdravu životnu sredinu, imovinu, čast i ugled, dostojanstvo ličnosti i polni moral, izborna prava i slobodu izjašnjavanja, odnosno lične slobode i prava i dr. Za krivično pravo se ističe da je ono čitavo upravljeno prema zaštiti ljudskih prava, te je stoga i u njegovom izučavanju veliki broj metodskih jedinica tesno povezan sa ovom problematikom.

Krivično procesno pravo je takođe tesno povezano sa materijom ljudskih prava, kao grana prava koja se bavi pravnim normama kojima se uređuje krivični postupak kao zakonom uređeni postupak u kome se učinocu krivičnog dela pod određenim uslovima izriče sankcija. S obzirom na to da krivične sankcije predstavljaju veliko ograničenje prava i sloboda čoveka, logično je da i krivično procesno pravo kao grana prava, zakonodavstva i nauke posvećuje punu pažnju poštovanju ljudskih prava, što se naročito odnosi na poštovanje prava okrivljenog (u predistražnom postupku – gde najznačajniju ulogu u postupanju prema osumnjičenom imaju organi unutrašnjih poslova, kao i u krivičnom postupku), pošto njegova prava mogu biti u najvećoj meri ugrožena.

Međunarodno javno pravo predstavlja granu prava koja je prevashodno usmerena na odnose između država, međunarodnih organizacija, pojedinaca i drugih subjekata koji učestvuju u međunarodnim odnosima. Norme međunarodnog javnog prava su postavljene tako da obezbeđuju ravnopravni položaj država u međusobnim odnosima, kako bi se sprečio odnos subordinacije. Takođe, međunarodno javno pravo uređuje i odnose država i međunarodnih odnosa sa pojedincima (građanima). U tom smislu su od velike važnosti međunarodna ljudska prava koja se garantuju međunarodnim konvencijama i štite pred međunarodnim sudovima. Zbog svoje širine, Međunarodno javno pravo predstavlja jedan od osnovnih predmeta u vezi sa ljudskim pravima na regionalnom i međunarodnom nivou, budući da se studenti bave pitanjima načina i mehanizama zaštite ljudskih prava na međunarodnom planu, odnosom međunarodnog i nacionalnog sistema zaštite ljudskih prava itd. Međunarodno javno pravo podrazumeva niz pitanja vezanih za aspekte institucionalne zaštite ljudskih prava, kao i prava oružanih sukoba (humanitarnog prava).

10 Milan Paunović, Boris Krivokapić, Ivana Krstić, *Osnovi međunarodnih ljudskih prava*, Beograd 2007, 15.

11 Kosta Čavoški, Ustavnost i pravo veta, *Analiz Pravnog fakulteta u Beogradu*, 3/1971, 222.

Materija **Upravnog prava** podrazumeva između ostalog, učenja o shvatanju državne uprave kao javne službe („servisa“) građana, koja svojim primerom i delovanjem mora obezbeđivati poštovanje i primenu ljudskih i manjinskih prava, garantovanim međunarodnim dokumentima i našim ustavom. U ovom kontekstu je posebno od značaja iznalaženje i izučavanje instrumenata za sprovođenje i garanciju prava na ravnopravnost po polnom, nacionalnom i drugom osnovu, kao i pitanja odgovornosti javne uprave.

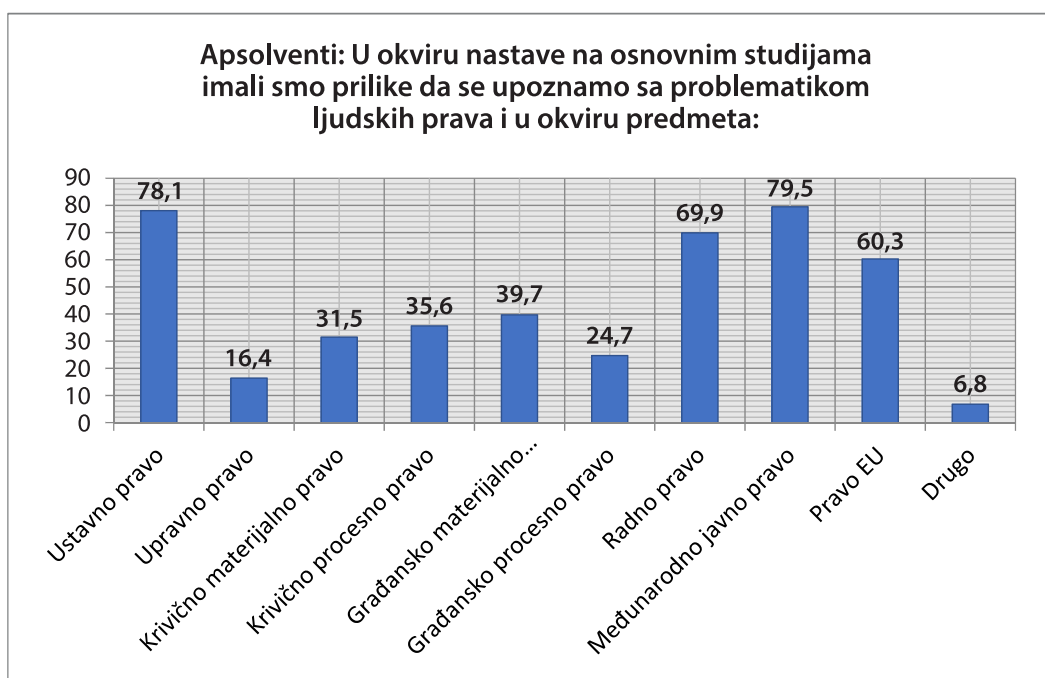
Radno pravo. Pored brojnih tema u vezi sa radom, u okviru predmeta Radno pravo studenti izučavaju i prava zaposlenih u slučaju promene poslodavca, ostvarivanje i zaštitu pojedinačnih prava zaposlenih (postupak kod poslodavca, postupak mirnog rešavanja radnih sporova, sudski postupak) i kolektivna prava i obaveze. U okviru ostvarivanja prava zaposlenih fokus je na internoj zaštiti, zaštiti pred sudovima i drugim organima. U vezi sa pitanjima zdravstvene zaštite i zaštite zdravlja, proučava se i ostvarivanje prava građana u ovim segmentima.

Građansko materijalno pravo se na svim pravnim fakultetima u Srbiji izučava u skladu sa tradicionalnom, pandektističkom podelom ove materije na opšti deo, stvarno, obligaciono, nasledno i porodično pravo. U Srbiji je opšti deo građanskog prava regulisan Zakonom o obligacionim odnosima, ali se ova materija u okviru fakultetskih programa izučava (svojim najvećim delom) u okviru jedinstvenog predmeta Uvod u građansko i stvarno pravo, koji se između ostalog bavi i subjektivnim građanskim pravima, njihovim vršenjem i zaštitom. Nasledno i Obligationo pravo se izučavaju kao zasebni predmeti, a od posebnog značaja kada je materija ljudskih prava u pitanju je predmet Porodično pravo. U okvirima porodičnog prava, kao deo nastavne građe predviđena je i materija načina nastanka porodice, prava i obaveze članova porodice, prestanak porodice i posledice njenog prestanka što čini suštinu znanja koje treba da steknu studenti. U vezi s tim, predavanja se odnose na brak, uslove nastanka, prava i obaveze supružnika, prestanak braka, posledice prestanka, postupak u bračnim parnicama i vanbračnu zajednicu. Kao jedan od ciljeva ovog predmeta predviđena je potreba studenata da steknu znanja o uticaju ljudskih prava i prava deteta na porodične odnose.

U okvirima predmeta **Građansko procesno pravo** izučava se pravo na pravično suđenje, pravo na jednaku zaštitu prava i na pravno sredstvo, pravo na pravnu pomoć, kao neka od osnovnih prava građana u vezi s parničnim postupkom. Takođe, u vezi s posebnim parničnim postupcima izučava se zaštita kolektivnih prava i interesa građana.

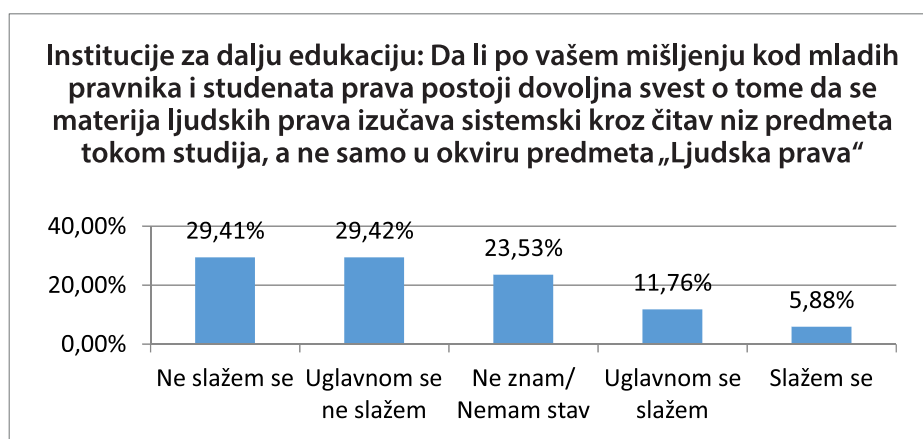
Uvod u pravo evropskih integracija, Osnovi prava Evropske unije ili Uvod u pravo Evropske unije predstavlja mladu naučnu disciplinu i nastavni predmet čiji je osnovni predmet izučavanja usmeren na pitanje normativnog okvira Evropske unije i funkcionisanja organizacija i pojedinaca u tako postavljenom okviru. Važne tematske celine se zbog toga odnose na pojam, prirodu i izvore komunitarnog prava koje je svojstveno EU, organe EU, odnos EU prema državama članicama i pojedincima, spoljne odnose EU i njenih članica sa trećim državama itd. Jedna od posebno važnih tematskih oblasti odnosi se na materiju zaštite ljudskih prava i sloboda na nivou EU. Mnoge institucije, propisi i mehanizmi EU usmereni su na zaštitu prava građana kojima je dozvoljeno slobodno kretanje i nastanjivanje na teritoriji EU. Zbog toga se studenti u okviru ovog predmeta bave i pitanjem ljudskih prava, posebno kada izučavaju načelo slobode kretanja lica i kapitala, pravo nastanjivanja na teritoriji EU, kao i Povelju Evropske unije o osnovnim pravima, sa svojim protokolima koji predstavlja jedan od najznačajnijih propisa u EU o ljudskim pravima.

U anketi koja je sprovedena za potrebe ovog istraživanja sa studentima-apsolventima pitali smo ih u kojim predmetima na osnovu svog iskustva i važećih kurikuluma oni prepoznaju da su učili o materiji ljudskih prava. Njihovi odgovori, prikazani na tabeli ispod, su uglavnom odgovarali očekivanjima:

Slika br. 7

Treba ipak istaći da se iz razgovora s predstavnicima institucija i organizacija koje se bave daljom, postdiplomskom edukacijom pravnika u domenu ljudskih prava vidi primetna uzdržanost kada je reč o stepenu percepcije sveprisutnosti materije ljudskih prava u različitim pravnim oblastima i nastavnim predmetima. Moglo bi se ovde ipak zaključiti da je reč o oceni „dubinske“ percepcije potrebe staranja o ljudskim pravima u okviru pojedinih pravnih grana, a ne samo o spoznaji postojanja materije koja spada u ljudska prava u okviru konkretnih predmeta.

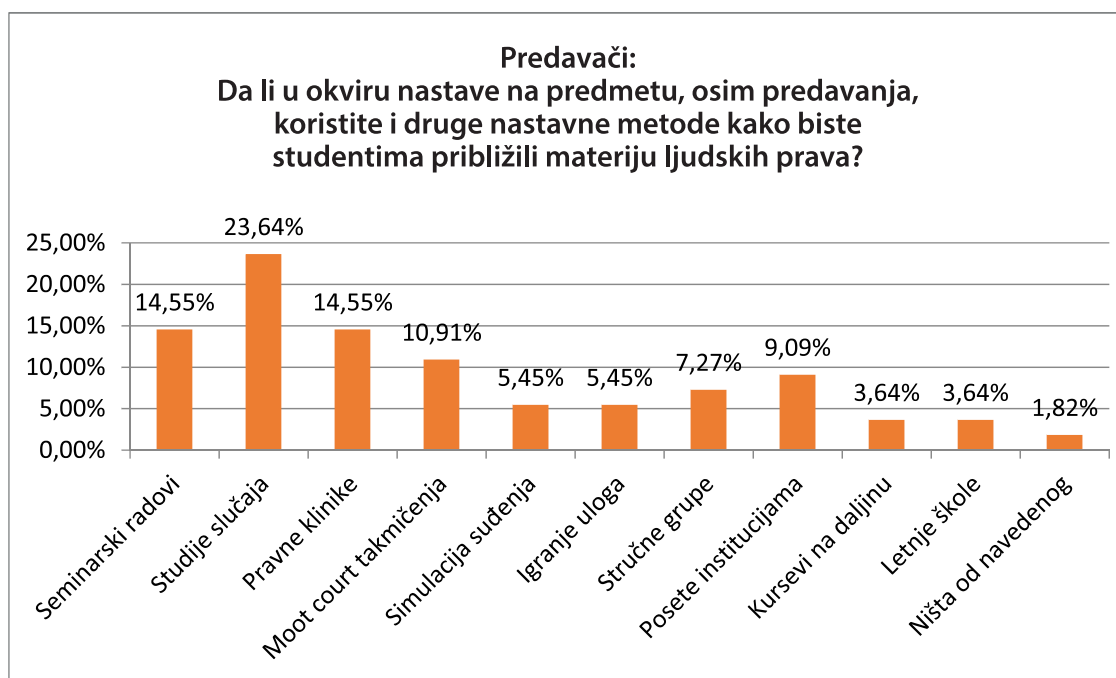
Slika br. 8

Kada je reč o samom predmetu Ljudska prava, treba pomenuti i izvestan problem u vezi s terminološkom nepreciznošću kurikuluma nekih fakulteta. Naziv Ljudska prava može označavati predmete bitno različite sadržine, to jest predmete koji materiji ljudskih prava pristupaju iz drugačije prizme i s drugačijim akcentom. Dobar primer za to bi mogao biti Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu na kome se, u okviru osnovnih studija, pod predmetom Ljudska prava podrazumevaju u stvari međunarodna ljudska prava, dok se istoimeni predmet na doktorskim studijama ustavnopravnog smera fokusira pretežno na nacionalni nivo u ovom domenu, slično predmetu Zaštita ljudskih prava na osnovnim studijama Pravnog fakulteta Univerziteta u Kragujevcu (smer Unutrašnji poslovi i bezbednost).

4. Stanje i posebni izazovi u pogledu podučavanja ljudskim pravima

Sva četiri pravna fakulteta u Srbiji, koji su predmet ove analize, u svojim važećim kurikulumima predviđaju implementaciju Bolonjskog procesa, beleže mnoštvo sličnosti, ali i razlika počevši od broja predmeta koje student tokom školovanja mora savladati, zatim postojanja ili odsustva specifičnih usmerenja (modula) studija, različitog ukupnog broja predmeta, razlika u izbornim i ponekim opšteobaveznim predmetima itd. Zavisno od konkretnog fakulteta, ali i predavača na predmetu, postoje razlike i kada je reč o primeni interaktivnih metoda nastave, koji omogućavaju lakše sticanje praktičnih i primenljivih znanja.

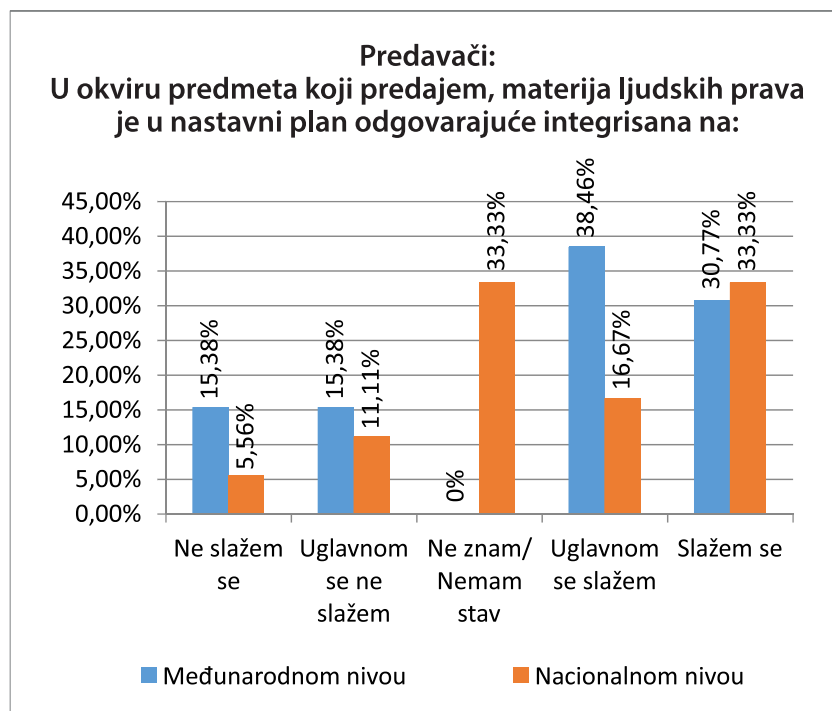
Zastupljenost pojedinih metoda nastave *grosso modo* posmatrano, na ova četiri fakulteta na osnovu odgovora naših sagovornika izgleda ovako:

Slika br. 9¹²

¹² Pod „posetama institucijama“ se misli na institucije koje se bave zaštitom ljudskih prava na nacionalnom i nadnacionalnom nivou

U svom nastavnom radu se čak 87,5% predavača svih predmeta (dakle ne samo onih koji se bave ljudskim pravima) služi u nekoj formi dodatnim materijalima poput presuda Evropskog suda za ljudska prava, kako bi studentima i na taj način približili materiju ljudskih prava. Od onih predavača čiji predmet ne obuhvata isključivo materiju ljudskih prava, čak 92,3% se „slaže“ ili „uglavnom slaže“ (oba odgovora su dobila po 46,15%) s tvrdnjom da su ljudska prava dobro integrisana u obaveznu literaturu za predmet koji predaju.¹³ Po pitanju integracije materije ljudskih prava (pravnoteorijskih osnova, instrumenata kojima se štite ljudska prava, kao i odgovarajućih mehanizama njihove zaštite) u nastavni program, predavači (oni koji ne predaju predmet pod nazivom koji uključuje ljudska prava) prave izvesnu razliku kada je reč o međunarodnom i nacionalnom nivou:

Slika br. 10

Neki od problema u vezi s praktičnom nastavom i primenom metoda koji podrazumevaju „*learning by doing*“ zajednički su za sve fakultete jer su posledica zakonskog okvira u Republici Srbiji. Primera radi, važeći Zakon o besplatnoj pravnoj pomoći,¹⁴ koji se primenjuje od oktobra 2019. godine, predviđa drugačiju regulativu u odnosu na prethodno rešenje i time značajno menja način rada pravnih klinika, sužavajući im umnogome prostor za delovanje. Dok su ranije studenti bili u prilici da mogu raditi neposredno s klijentima, čak izlaziti na teren, te su na taj način sticali niz praktičnih znanja i korisnih veština, novine Zakona o besplatnoj pravnoj pomoći takvu praksu onemogućavaju, te se nastava svodi na predavanja gostujućih predavača (često praktičara), studije slučaja i radionice. Iako su svi ovi metodi od velikog značaja, u poređenju s prethodnim rešenjima i mogućnostima može se zaključiti da se radi o koraku unazad kada je reč o težnji ka pružanju što praktičnijeg znanja studentima, koje treba da im omogući laku tranziciju u profesionalnu delatnost po završetku studija.

Prevaga teorijskog nad praktičnim znanjem, fragmentarnost izučavanja materije ljudskih prava i nedovoljna zastupljenost pojedinih tema za koje se u praksi pokazuje poseban značaj (poput prava tražilaca

¹³ Primetno je pritom (a po prirodi stvari i razumljivo – očekivano) da 75% ispitanika – predavača pojavljivanje ljudskih prava u okvirima nastavnog programa predmeta koji predaju ocenjuje kao fragmentarno.

¹⁴ <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/skupstina/zakon/2018/87/15/reg>

azila i migranata, zabrane diskriminacije, prava posebno ranjivih grupa i slično) takođe spadaju, kako ćemo videti, među nedostatke koji su imanentni svim fakultetima o kojima je ovde reč.

Međutim svaki od pomenutih fakulteta poznaje i svoje posebne, specifične izazove kada je reč o težnji ka što kvalitetnijoj nastavi materije ljudskih prava, te su u nastavku teksta oni i sistematizovani u okviru pregleda stanja po ovom pitanju na pojedinim fakultetima.

4.1. PRAVNI FAKULTET UNIVERZITETA U BEOGRADU

Na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu student mora položiti ukupno 31 ispit (računajući obavezne predmete, kao i predmete sa smera i opcione predmete), savladati poseban, praktičan predmet Veštine u poslednjem, osmom semestru i obaviti praksu u pravosuđu i upravi, odnosno privredi (takođe u osmom semestru studija), posle čega stiže zvanje diplomirani pravnik. Obaveznih predmeta ukupno ima 23, predmeta na modulima nastave (smerovima) ukupno 20 (od kojih student izučava 5), izbornih ukupno 35 (od kojih student mora birati 2), a mora biti položen i ispit iz jednog stručnog stranog jezika (engleski, nemački, ruski i francuski). Fakultet je u školskoj 2020/2021. godini upisao oko 600 studenata koji se finansiraju iz budžeta i još oko 700 koji se samofinansiraju.

Prva godina studija ima jedinstven program za sve studente, dok se oni već na drugoj godini mogu opredeliti za jedan od četiri ponuđena usmerenja (modula), i to: pravosudno-upravnu, poslovno pravnu, međunarodno pravnu ili teorijsko-pravnu nastavnu grupu. Na trećoj i četvrtoj godini studija uvodi se i obaveza odabira jednog predmeta sa liste izbornih predmeta, a mogućnost da se umesto nekog od ponuđenih izbornih predmeta student odluči za neki predmet drugog usmerenja, to jest nastavne grupe, izmenom nastavnog plana više ne postoji. Na četvrtoj godini studija se nalaze i pomenute veštine, odnosno praksa, čije uspešno savladavanje predstavlja takođe uslov za diplomiranje.

Predmet pod nazivom **Ljudska prava** nalazi se na trećoj godini međunarodnopravne nastavne grupe, kao obavezan predmet za polaznike ovog smera. On nije opšteobavezan i ne postoji više ni mogućnost (kakva je postojala pre reforme nastavnog procesa) da ga odaberu i oni studenti koji su optimalni za neku drugu nastavnu grupu (modul), umesto izbornog predmeta sa matičnog usmerenja. Ovakvo rešenje je već na prvi pogled problematično jer je sasvim jasno da materija ljudskih prava, bilo da je reč o nacionalnom ili nadnacionalnom nivou, ima izuzetan značaj i za polaznike drugih nastavnih grupa, osim onih koji su na međunarodnopravnoj. Kako će se videti, predstavnici organizacija koje se bave postdiplomskom, vanfakultetskom edukacijom i praksom za mlade pravnike često ukazuju na nedovoljno poznavanje materije ljudskih prava, između ostalog, onih diplomaca koji se bave krivičnim postupkom (te da u domenu krivičnog postupka u praksi postoje značajna kršenja osnovnih ljudskih prava, poput elementarnog prava na slobodu). Ovakvim rešenjem student koji je pretežno zainteresovan za, na primer, krivičnopravne predmete, te prirodno stoga gravitira ka pravosudno-upravnom modulu, ostaje uskraćen za mogućnost formalnog produbljivanja znanja u oblasti ljudskih prava. Njemu jedino preostaje da potpuno samostalno izučava ovu materiju izvan bilo kakvog formalnog nastavnog procesa, što svakako ne predstavlja poželjno rešenje.

Do izvesne zabune dovodi i činjenica da se pod nazivom Ljudska prava, kao izbornog predmeta na trećoj godini, u stvari krije predmet Međunarodna ljudska prava, u kome nacionalna zaštita i mehanizmi uopšte nisu predviđeni nastavnim programom i udžbenikom za polaganje ispita. Na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu postoji, međutim, na postdiplomskim, doktorskim studijama ustavnopravnog smera, predmet istog naziva – Ljudska prava, čiji je fokus sasvim suprotno usmeren na nacionalni nivo, dok je međunarodni aspekt u drugom planu. Iako bi se takvo rešenje moglo briniti okolnošću da se na osnovnim studijama predmet Ljudska prava nalazi na međunarodnopravnoj

nastavnoj grupi, sama priroda materije ljudskih prava je takva da će svakom diplomiranom pravniku značiti njeno dovođenje i u primenljivi, nacionalni kontekst, što izostaje, a pritom, nije do kraja pokri-veno ni izlaganjima iz drugih predmeta. Nacionalni nivo se u okviru izučavanja na predmetu Ljudska prava izučava zbog koncepcije samog predmeta samo u okviru diskusija na predavanjima, ali se ne izučava i sistemski.

Ukupno posmatrano, može se reći da trenutni status predmeta Ljudska prava na osnovnim studijama nije zadovoljavajući iz više razloga. Ovaj predmet je ranije bio na četvrtoj godini studija, da bi izmenom nastavnog programa bio prebačen na treću godinu. Ranije rešenje je bilo bolje zbog toga što su stu-denti morali pre slušanja predavanja iz Ljudskih prava da polože Međunarodno javno pravo, što više nije slučaj, te se dešava da oni danas nemaju potrebna minimalna osnovna znanja za pristupanje prou-čavanju predmeta Ljudska prava, kako je on na fakultetu koncipiran. Predmet, kao i drugi predmeti sa smerom, nosi samo tri kredita, što je manje od broja kredita koje nosi strani jezik pravne struke (6 kredita). Takođe, kako ističu naši sagovornici, nedovoljno vremena je predviđeno za proučavanje veoma ozbiljne materije: predmet je jednosemestralan, a fond časova se svodi samo na dva časa nedeljno (dok je mate-rija široka). Uz to, budući da je reč o predmetu sa smerom, na njemu nema vežbi, već su predviđena samo predavanja, što predstavlja bitno ograničenje za predavače što je posebno značajno jer u konkretnom slučaju nije reč o nekakvoj isključivo ili pretežno teorijskoj disciplini, već o materiji koja po svojoj prirodi iziskuje praktičan pristup kako bi stečeno znanje bilo i primenljivo.

Neadekvatnost i manjkavosti statusa predmeta Ljudska prava na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu predavači pokušavaju da otklone korišćenjem metoda koje im statutar ni okvir dopušta. U nastavi se koriste metodi studija slučaja, radionica i predavanja. Naši sagovornici na fakultetu nam ukazuju i na to da postoji ideja da se organizuje jedna stručna grupa iz ovog predmeta na engleskom jeziku, na kojoj bi zainteresovani studenti imali priliku da koriste materijale i čitaju presude u originalu, kao i da koriste strane udžbenike (takva stručna grupa već postoji na ovom fakultetu u okviru predmeta Međunarodno javno pravo). Studenti se takođe upućuju da pohađaju HELP kurseve na daljinu,¹⁵ da na četvrtoj godini učestvuju na nekoj od pravnih klinika¹⁶ (koje su pak znatno ograničene u radu Zakonom o besplatnoj pravnoj pomoći, o čemu je bilo reči), te da učestvuju na nizu letnjih i zimskih škola ljudskih prava, u organizaciji Saveta Evrope, kao i u organizaciji SEELS-a (Regionalna mreža pravnih fakulteta). Potreba za izmenom statusa ovog predmeta na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu je očita, kao i za revi-zijom važećeg udžbenika (Paunović/Krivokapić/Krstić), koji je, iako sveobuhvatan i kvalitetan, u primeni već jedanaest godina, a priroda same materije i njen brz razvoj zahtevaju osavremenjivanje. Sagovornici na Pravnom fakultetu u Beogradu ističu i da je u pripremi uvođenje u nastavu praktikuma, koji bi sadr-žao izvode iz presuda i olakšao praktično sticanje znanja.

Među opšteobaveznim predmetima na kojima se studenti tokom školovanja susreću sa materijom ljud-skih prava, na prvoj godini studija nalazi se i u ovom smislu posebno ističe predmet **Ustavno pravo**, koji značajnim delom svog silabusa pokriva materiju i mehanizme zaštite ljudskih prava na nacionalnom nivou, u skladu s ranije iznetim zajedničkim karakteristikama ovog predmeta na sva četiri fakulteta koji su predmet ove studije. Važeći udžbenik profesora Ratka Markovića posvećuje jedan značajan deo ovoj materiji. Pored toga, na fakultetu postoji i udžbenik „Ljudska prava“ profesora Vladana Petrova, Darka Simovića i Marka Stankovića, u kome je ova materija dublje obrađena i sistematično prezentovana, kako iz nacionalne tako i iz nadnacionalne perspektive. Po našim saznanjima pak ova knjiga se koristi kao

15 Evropski program za obrazovanje pravnika u oblasti ljudskih prava (HELP) je platforma Saveta Evrope za učenje na da-ljinu. Više informacija dostupno je na https://www.coe.int/sr_RS/web/help-country/about-help i <http://help.elearning.ext.coe.int/>.

16 Pravne klinike se vode kao predmet Pravne veštine na četvrtoj godini studija. O njima će biti više reči kasnije u tekstu.

osnovni udžbenik na postdiplomskim-doktorskim studijama ustavnopravnog smera, dok na osnovnim studijama nije predviđena ni kao dodatna literatura.¹⁷

Osnovna znanja o institucionalnoj zaštiti ljudskih prava na internacionalnom i regionalnom nivou studenti prve godine Pravnog fakulteta u Beogradu stiču kroz predmet **Uvod u pravo evropskih integracija**. U okviru ovog predmeta pretežan fokus je na javnopravnom aspektu, a manji na pravnim i institucionalnim okvirima za zaštitu ljudskih prava na nadnacionalnom i međunarodnom nivou. U nastavi se uglavnom koriste presude Evropskog suda za ljudska prava (ESLJP) i Evropskog suda pravde (ESP). Primera radi, pitanje diskriminacije se obrađuje upravo na ovaj način. U nastavi se koriste i originalne presude ESLJP-a i ESP-a, a prevodi na srpski jezik se koriste u radu sa studentima prve godine. Putem ovih dokumenata studentima se objašnjava i postupak pisanja podnesaka ESLJP-u i ESP-u. Takođe se u tu svrhu koriste i odluke Ustavnog suda Republike Srbije.

Na drugoj godini studija, slično drugim fakultetima u Srbiji, studenti se parcijalno sa materijom ljudskih prava susreću kroz nekoliko građanskopravnih predmeta, kao i u **Krivičnom pravu**, a na trećoj godini se, od opšteobaveznih ispita, u ovom smislu ističu **Krivično procesno pravo**, **Upravno pravo** i **Međunarodno javno pravo**. Materija ljudskih prava se, kako naši sagovornici ističu, u okviru upravnog prava izučava i putem analize sudske prakse, ali samo nacionalnih sudova.

Kako su međunarodna ljudska prava sastavni deo **Međunarodnog javnog prava**, kroz ovaj predmet svi studenti imaju priliku da se upoznaju sa mehanizmima i osnovama institucionalne zaštite ljudskih prava na internacionalnom nivou, što je posebno važno jer sam predmet Ljudska prava svi studenti koji nisu na međunarodnopravnoj nastavnoj grupi (a pritom ga nisu eventualno izabrali kao opcion ispit) do kraja studija neće imati. Ne postoji obaveza prethodnog polaganja Međunarodnog javnog prava da bi se izašlo na ispit iz Ljudskih prava, ali kako u ova dva predmeta dolazi do izvesnih preklapanja materije, po rečima profesora ovog fakulteta, uočava se da na ispitu iz Ljudskih prava primetno bolje prolaze oni studenti koji su već savladali i uspešno položili Međunarodno javno pravo. Moglo bi se reći da preklapanje materije stoga ne predstavlja samo suvišno ponavljanje, već stvaranje osnova za izgradnju sistemskog, funkcionalnog razumevanja odnosno materije, kojoj se u ova dva slučaja prilazi iz donekle različitih uglova. Po pitanju stečenog predznanja neophodnog za uspešno razumevanje i polaganje ispita Međunarodno javno pravo (a u kontekstu materije ljudskih prava) primetne su praznine u razumevanju regionalnih mehanizama zaštite do kojih, po rečima naših sagovornika, delom možda dolazi usled određenih propusta u silabusu predmeta Uvod u pravo evropskih integracija na prvoj godini studija. Na predmetu Međunarodno javno pravo postoji već pomenuta stručna grupa na kojoj se nastava odvija na engleskom jeziku, a u okviru koje je predviđena i nastavna jedinica koja je posvećena ljudskim pravima. U radu sa studentima na ovoj stručnoj grupi koriste se strani udžbenici. Na svakom času oni dobijaju hipotetičke slučajeve, posle čega sledi diskusija, primena normi, te se oni tako uče pravnoj argumentaciji u međunarodnim odnosima. Hipotetički slučajevi podrazumevaju i da studenti imaju domaće zadatke da pišu pravne analize problematičnih pravnih pitanja koja se postavljaju. Tokom pandemije kovida 19, kako ističu naši sagovornici na Fakultetu, studenti su imali na primer zadatak da poput Kancelarije za azil utvrde da li neko lice ispunjava uslove za dobijanje zaštite ili ne.

Na četvrtoj godini studija od posebnog značaja je predmet **Građansko procesno pravo**, koje se bavi zaštitom subjektivnih prava, te između ostalog i zaštitom onih prava koja spadaju u korpus ljudskih prava. Materija ljudskih prava je, po rečima naših sagovornika, obuhvaćena udžbenikom i prožima skoro sve nastavne jedinice. Međutim, od ispitivača zavisi da li traže tu materiju na ispitu ili ne. Ispitivači koji

¹⁷ To je vidljivo iz javno dostupne knjige predmeta za osnovne studije na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu, <http://www.ius.bg.ac.rs/Studije/SilabusPF2013.pdf>.

traže dublje znanje, traže i poznavanje ljudskih prava. U okviru predavanja na ovom predmetu, studenti se kontekstualno upoznaju i za pojedinim odlukama ESLJP-a.

Od izbornih predmeta u smislu predmeta ovog istraživanja značajni su pre svega **Manjinska prava**, **Ekološko pravo**, **Rodno pravo** i **Međunarodno humanitarno pravo**. U okviru predmeta Manjinska prava predviđene su posete institucijama koje se bave zaštitom ljudskih prava.

Na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu postoje i pomenute **pravne klinike** koje se vode kao predmet Pravne veštine na četvrtoj godini studija. U okviru ovog predmeta na četvrtoj godini studija studenti imaju mogućnost da izaberu pravnu kliniku, simulacije suđenja, pravnu nomotehniku ili tumačenje prava. Razmatraju se, po rečima naših sagovornika na Fakultetu, alternativni načini kroz simulacije, kao i kroz predavanja gostujućih predavača – pravnih praktičara, kako se usled novonastale situacije (u vezi sa Zakonom o besplatnoj pravnoj pomoći) te klinike ne bi ugasile. Postoje pravna klinika za obligaciono, porodično i krivično pravo (u okviru modula A). Klinike na modulu B ne rade sa pravim klijentima, već su zamišljene tako da većinu obuka vrše praktičari, vladine i organizacije civilnog društva, te profesori drugih fakulteta, a studenti nakon toga praksu stižu u partnerskim organizacijama. Tu spadaju pravna klinika za antidiskriminaciju, pravna klinika za azil, izbegličko pravo, suzbijanje trgovine ljudima, antikorupciju i ekološko pravo. Sve one se bave zaštitom ljudskih prava.

Više godina studenti su se pripremali i za *moot court* takmičenja iz oblasti ljudskih prava, ali nije reč o redovnom metodu izvođenja nastave, već se on organizuje povremeno i, kako je već pomenuto, svake godine se u saradnji sa Savetom Evrope organizuju letnje škole, a postoje i studije – kursevi na daljinu.

4.2. PRAVNI FAKULTET UNIVERZITETA U NOVOM SADU

Na Pravnom fakultetu Univerziteta u Novom Sadu osnovni studijski program jeste opšti smer koji čini prvi stepen osnovnih akademskih studija. Aktuelni studijski program ustanovljen je 2014. godine, a studije traju četiri godine (osam semestara), sa ukupno 36 predmeta u studijskom programu, koji nose 240 ESPB-a. Okončanjem studijskog programa, studenti stižu naziv diplomirani pravnik. U knjizi predmeta **Pravnog fakulteta u Novom Sadu** ima 49 predmeta.¹⁸ Pored opšteg smera, postoji i Smer unutrašnjih poslova. Ukupno je u školskoj 2020/2021. godini na Pravni fakultet Univerziteta u Novom Sadu upisano oko 400 studenata.

Studijski program obuhvata 30 obaveznih predmeta kao i nekoliko izbornih predmeta na svakoj godini studija. U vezi sa predmetom istraživanja posebno je značajan predmet **Ustavno pravo**, koji se predaje u drugom semestru prve godine i nosi 8 ESPB-a. Posebno značajan predmet u vezi sa materijom ljudskih prava jeste predmet **Međunarodno javno pravo 2**, koji se izučava na drugoj godini osnovnih studija, u četvrtom semestru, i nosi 5 ESPB-a. Takođe, opšta pitanja u vezi sa materijom međunarodnih ljudskih prava izučavaju se u okviru predmeta **Međunarodno javno pravo 1** koji se nalazi na ovoj godini studija, ali u trećem semestru.

Predmet koji bi izučavao isključivo materiju ljudskih prava **ne nalazi** se u silabusu predmeta osnovnih studija na Pravnom fakultetu u Novom Sadu. Ipak, to ne znači da se ljudska prava kao takva ne izučavaju u okviru drugih, opštih i izbornih predmeta. Naime, materija ljudskih prava predstavlja deo silabusa nekoliko posebnih predmeta. Najviše pažnje u vezi s materijom ljudskih prava pridaje se na predmetima **Ustavno pravo** i **Međunarodno javno pravo 2**, gde materija ljudskih prava predstavlja posebnu nastavnu jedinicu.

¹⁸ [http://www.pf.uns.ac.rs/attachments/article/1129/Knjiga%20predmeta%20-%20Prava%20-%20Op%C5%A1ti%20smer%20\(OAS\)%20-%202013.pdf](http://www.pf.uns.ac.rs/attachments/article/1129/Knjiga%20predmeta%20-%20Prava%20-%20Op%C5%A1ti%20smer%20(OAS)%20-%202013.pdf).

U okviru **Ustavnog prava** izučava se posebna nastavna jedinica pod naslovom Slobode i prava građana. U okviru ove nastavne jedinice izučavaju se međunarodne deklaracije i standardi u vezi s ljudskim pravima, pitanje državljanstva, kao i sistematika, tipologija, katalogizacija i ograničenja u vezi s ljudskim pravima, posebno u odnosu na ustavnopravnu materiju. Kao literaturu iz ovog predmeta studenti koriste udžbenik Marijane Pajvančić „Ustavno pravo“ iz 2014. i „Komentar Ustava Republike Srbije“ iz 2009. godine, kao i tekst Ustava Republike Srbije.

U predmetu Međunarodno javno pravo 2 izučava se posebna tematska celina pod nazivom Ljudska prava i slobode. Shodno nazivu predmeta, reč je o izučavanju materije međunarodnih ljudskih prava. Literatura iz ovog predmeta sastoji se od sledećih naučnih jedinica: Rodoljub Etinski, Đajić Sanja *Međunarodno javno pravo* iz 2012. god., Rodoljub Etinski, Đajić Sanja, Bojan Tubić, „Zbirka tekstova iz Međunarodnog javnog prava“ iz 2010. god., Đajić Sanja, *Praktikum za međunarodno javno pravo – opšti deo* iz 2007. god, Avramov Smilja, Kreća Milenko, *Međunarodno javno pravo* iz 2009. god. Materija ljudskih prava se na ovom predmetu razumljivo izučava s jasnim akcentom na nadnacionalnom nivo, ali, kako naši sagovornici sa fakulteta ističu, u određenoj meri se pažnja posvećuje i nacionalnom nivou, te se, na primer, na predavanjima obrađuje institut ustavne žalbe. Korišćenje sudske prakse predstavlja osnovni metod predavanja i držanja vežbi studentima, posebno u okviru predmeta Međunarodno javno pravo 2. Naši sagovornici navode da se, na primer, prvo pročita pojedina odredba, pa da se nakon toga ona obrađuje preko primera iz prakse ili povezivanja materije s drugim odlukama, jer se često iz same odredbe ne može zaključiti na koja sve ljudska prava ona može uticati. Ističe se da je nemoguće držati nastavu iz ovog predmeta bez ukazivanja na praksu. Na predavanjima se koristi metoda takozvanog „specijalnog izvestioca“ u okviru koje tačno određeni studenti imaju zadatak da za naredni čas pronađu, pripreme i izlože najnoviji predmet iz prakse nekog međunarodnog tela, oko koga se nastavlja diskusija, a što ujedno predstavlja i osnovu tog predavanja.

Osim pomenutih predmeta, materija ljudskih prava izučava se fragmentarno, sa osvrtom na pojedina ljudska prava u vezi s predmetima izučavanja i u okviru drugih predmeta. Reč je o predmetima: **Krivično pravo** (posebna krivična dela protiv života i tela, kao i krivična dela protiv sloboda čoveka i građana), **Međunarodno privatno pravo** (privatna prava stranaca u vezi s brakom, nasleđivanjem, sticanjem nepokretnosti), **Porodično pravo** (prava roditelja i deteta), **Nasledno pravo** (nasledna prava građana), **Građansko procesno pravo** (prava u vezi s parničnim i vanparničnim postupkom, posebno pravo na suđenje u razumnom roku i pravo na pristup sudu). U okviru građanskopravnih predmeta zastupljen je i metod nastave studije slučaja.

Pored obaveznih i izbornih predmeta, pojedini studenti se mogu susresti s materijom ljudskih prava u okviru vannastavnih i neobaveznih aktivnosti. U tom smislu, studenti ovog fakulteta učestvuju na regionalnom takmičenju „Futura Moot court – Simulacija suđenja pred Evropskim sudom za ljudska prava“, kao i takmičenju iz simulacije suđenja u oblasti zaštite ravnopravnosti. Postoje pravne klinike iz oblasti ekološkog prava i trgovine ljudima. S druge strane, ne organizuju se posete institucijama koje se bave zaštitom ljudskih prava, a kao razlog se navodi činjenica da se one ne nalaze u istom gradu u kome je fakultet.

4.3. PRAVNI FAKULTET UNIVERZITETA U NIŠU

Na osnovnim studijama **Pravnog fakulteta Univerziteta u Nišu**¹⁹ postoje **22 obavezna predmeta**, jedan obavezni strani jezik (može se odabrati engleski, nemački, ruski ili francuski), a pored toga studenti moraju odabrati i položiti **8 od moguća 44 izborna predmeta**. Pored navedenih predmeta, na drugoj

¹⁹ Studijski program osnovnih studija na Pravnom fakultetu u Nišu dostupan je na: <http://www.prafak.ni.ac.rs/files/studije/Studijski-program-osnovnih-akademskih-studija-prava-iz-2013.pdf>.

i trećoj godini studija postoji **obavezna stručna praksa**, čiji je cilj obezbeđivanje povezivanja teorijskih saznanja studenata s praktičnim potrebama neposredne prakse u primeni pozitivnopravnih propisa, kao i potpunije savladavanje određenih nastavnih sadržaja iz pozitivnopravnih predmeta koji se izučavaju tokom studija.²⁰ Na četvrtoj godini neophodno je uspešno savladati i predmet **Veština**, koji podrazumeva obuku na Pravnoj klinici fakulteta, simulacije slučajeva, nastavu o bazama pravnih propisa itd. uz primenu interaktivnih metoda nastave.²¹ Studijski program je na osnovnim studijama niškog Pravnog fakulteta jedinstven, to jest ne postoje posebni smerovi koje bi studenti mogli izabrati, već se „individualizacija“ programa u skladu s interesovanjima konkretnog studenta postiže samo tako što student odabere one izborne predmete koji ga više interesuju. Svake godine ovaj fakultet upisuje između 300 i 350 studenata.

Ni među obaveznim, ni među brojnim izbornim predmetima na ovom fakultetu **ne postoji predmet pod nazivom Ljudska prava**, ali postoji čitav niz predmeta koji se (parcijalno) bave materijom zaštite ljudskih prava. Predmet Ljudska prava je do poslednje reforme nastavnog procesa bio obavezan u okviru međunarodnopravnog modula (slično kao na beogradskom Pravnom fakultetu), ali je potom izbačen iz osnovnih studija i danas postoji samo na postdiplomskim master i doktorskim nastavnim programima.

Od obaveznih predmeta, koje svi studenti moraju savladati kako bi diplomirali na ovom fakultetu, na prvoj godini studija (u odnosu na one predmete koje smo u uvodnom delu označili kao distinktivno značajne za predmet ove analize) nalazi se samo **Ustavno pravo**. Analizom kurikuluma ovog predmeta,²² kao i obaveznog udžbenika za polaganje ispita (D. M. Stojanović, *Ustavno pravo*, Niš 2013) primetno je da je akcenat stavljen na državno-pravne i državno-organizacione teme (u skladu s gotovo opšteprihvaćenim, gotovo tradicionalnim shvatanjem ovog predmeta u Srbiji), od kojih pak mnoge (in) direktno takođe govore o ljudskim i manjinskim pravima, poput zaštite i realizacije političkih prava i sloboda, izbornog prava itd. Materija ljudskih prava *per se* je ipak zastupljena u značajnoj meri: u ciljevima predmeta su navedena prava čoveka (ustavi i prava čoveka, teorija osnovnih prava, pravno dejstvo osnovnih prava, podela i sistematika), kao i prava čoveka u domaćem ustavnom pravu (pravni izvori osnovnih prava, prava čoveka i građanina u ustavnom sistemu Republike Srbije, zaštita ustavnih prava). Pored toga što je materija ljudskih prava obuhvaćena programom teorijske nastave, ona predstavlja i deo praktične nastave, putem vežbi i istraživačkog rada studenata. Naši sagovornici ističu da se u nastavi koristi praksa ESLJP-a, kao i Ustavnog suda Srbije, koja je za izučavanje materije ljudskih prava u okviru Ustavnog prava od izuzetnog značaja. Studentima se u vidu dodatne, izborne literature preporučuju naslovi koji se tiču problematike ljudskih prava, a uvidom u udžbenik, bez čijeg savladavanja se ovaj obavezni ispit ne može položiti, može se zaključiti da bi studenti koji ovaj predmet polože morali imati bar osnovna znanja o ličnim, političkim, ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima i slobodama, pravima pripadnika nacionalnih manjina i stranaca, dužnostima građana, kao i zaštiti i ograničenjima ustavnih prava i sloboda.

Na drugoj godini studija su, od u uvodu identifikovanih, posebno relevantnih predmeta, kao obavezni predmeti Upravno pravo, Krivično pravo, Međunarodno javno pravo i Porodično pravo.

Silabus **Krivičnog prava**²³ predviđa osposobljavanje studenata za shvatanje i razumevanje mehanizama efikasne zaštite najznačajnijih društvenih vrednosti, među koje spadaju i mnogobrojna ljudska prava, kroz primenu krivičnog zakonodavstva. Teorijska nastava ovog predmeta obuhvata, između ostalog, pitanja vezana za sistem krivičnih sankcija, mera bezbednosti i sankcija prema maloletnicima, pitanja

20 Opis prakse dostupan je na: <http://www.prafak.ni.ac.rs/files/silabusi/osnovne/strucna-praksa-III.pdf>.

21 Silabus „veština“ na četvrtoj godini dostupan je na: <http://www.prafak.ni.ac.rs/files/silabusi/osnovne/veština.pdf>.

22 Silabus predmeta Ustavno pravo dostupan je na: <http://www.prafak.ni.ac.rs/files/silabusi/osnovne/ustavno-pravo.pdf>.

23 Silabus predmeta Krivično pravo dostupan je na <http://www.prafak.ni.ac.rs/files/silabusi/osnovne/krivicno-pravo.pdf>.

rehabilitacije, kao i niz posebnih grupa krivičnih dela protiv života i tela, sloboda i prava čoveka i građanina, časti i ugleda, braka i porodice, imovine, zdravlja ljudi, životne sredine itd., među kojima se podrazumeva i čitav niz ljudskih prava. **Međunarodno javno pravo**²⁴ podrazumeva niz pitanja vezanih za aspekte institucionalne zaštite ljudskih prava, te kao i na drugim fakultetima svojim programom predstavlja jedan od stubova izučavanja mehanizama zaštite ljudskih prava na nadnacionalnom nivou.

Na trećoj godini studija među obavezne predmete spadaju, između ostalog, Krivično procesno pravo,²⁵ Radno i socijalno pravo,²⁶ kao i Kriminologija.²⁷ U okviru predmeta **Krivično procesno pravo**, na predavanjima i vežbama se koriste originalne presude Evropskog suda za ljudska prava kako bi se studentima približili pojedini instituti relevantni za krivično procesno pravo. Osim toga, koriste se i presude nacionalnih sudova, naročito Vrhovnog kasacionog suda, ali i nižih sudova. Takođe, predmet izučavanja su i odluke Ustavnog suda kada se odnose na materiju krivičnog prava. U nastavi se koriste dva udžbenika: Opšti i Posebni deo (autor prof. Saša Knežević), izdanja iz 2017. i 2019. godine, u kojima su, po rečima naših sagovornika, obrađeni svi međunarodni standardi u kontekstu zaštite ljudskih prava.

Na četvrtoj godini studija izučava se **Građansko procesno pravo**,²⁸ koje studentima pruža znanja kako se u parničnom i vanparničnom postupku štite subjektivna prava, među koja se ubraja i niz onih koja spadaju u užu ili širu definiciju ljudskih prava. U okviru praktične nastave ovog predmeta predviđeno je rešavanje hipotetičkih zadataka, igranje uloga, simulacije suđenja, obilasci sudova i praćenje suđenja. Međutim, materijalno, institucionalno i procesno pravna problematika zaštite ljudskih prava u okviru Građanskog procesnog prava se izučava samo okvirno, tokom jedne nedelje, prema predviđenom kurikulumu (jedan od naših sagovornika ističe i da postoji prostor za poboljšanja kada je reč o integraciji ljudskih prava u obaveznu literaturu). Takođe, kada je reč o materiji ljudskih prava, dolazi i do izvesnog preklapanja materije predmeta Ljudska prava sa materijom predmeta Međunarodno javno pravo, Ustavno pravo, Međunarodne institucije. Kada počnu sa izučavanjem materije Građanskog procesnog prava studenti su već upoznati sa nekim od mehanizama zaštite ljudskih prava, znaju šta je predstavka, koji sudovi postoje, a ta materija se tokom četvrte godine produbljuje. U nastavi se koristi praksa ESLJP-a – uglavnom primeri postupaka protiv Republike Srbije – kako bi se studentima približila materija. Najčešće je reč o postupcima u pogledu povrede člana 6 Evropske konvencije o ljudskim pravima, povrede prava na suđenje u razumnom roku, lišenja poslovne sposobnosti, diskriminacije. Simulacija suđenja je takođe uključena u redovne oblike nastave. Nastava na ovom predmetu se završava organizovanjem javne simulacije suđenja iz oblasti građanskog procesnog prava. Svi vidovi nastave praktične prirode, po rečima naših sagovornika, su veoma zanimljivi studentima, jer im to predstavlja jedinstvenu priliku da nauče kako da primene zakonsku normu.

Pored navedenih obaveznih predmeta, na Pravnom fakultetu Univerziteta u Nišu postoji **čitav niz izbornih predmeta** u okviru kojih se u značajnoj meri izučava materija ljudskih prava, iako ne postoji nijedan izborni predmet pod tim imenom. Ipak, mora se primetiti da i pored mogućnosti da student opredelivši se za neki od ovih predmeta produbi znanja o određenim segmentima materije ljudskih prava, takođe postoji mogućnost i da ih on ne izučava ako izabere neke druge predmete, te da se znanje o ljudskim pravima zadrži samo na onome što je predviđeno silabusima obaveznih predmeta, o kojima je bilo reči.

24 Silabus predmeta Međunarodno javno pravo dostupan je na: <http://www.prafak.ni.ac.rs/files/silabusi/osnovne/me-dj-javno-pravo.pdf>.

25 Silabus predmeta Krivično procesno pravo dostupan je na: <http://www.prafak.ni.ac.rs/files/silabusi/osnovne/kriv-cno-procesno-pravo.pdf>.

26 Silabus predmeta Radno i socijalno pravo dostupan je na: <http://www.prafak.ni.ac.rs/files/silabusi/osnovne/rad-no-soc-pravo.pdf>.

27 Silabus predmeta Kriminologija dostupan je na: <http://www.prafak.ni.ac.rs/files/silabusi/osnovne/kriminologija.pdf>.

28 Silabus predmeta Građansko procesno pravo dostupan je na: <http://www.prafak.ni.ac.rs/files/silabusi/osnovne/gradjansko-procesno-pravo.pdf>.

Relevantni izborni predmeti nalaze se na trećoj godini studija (Alternativno zbrinjavanje dece,²⁹ Međunarodno humanitarno pravo,³⁰ Pravne studije roda,³¹ Međunarodno krivično pravo³² i Izorno pravo³³) i na četvrtoj godini studija (Prava ličnosti,³⁴ Međunarodno porodično pravo,³⁵ Penologija,³⁶ Prekršajno pravo³⁷).

Takođe, na Pravnom fakultetu Univerziteta u Nišu postoji **Pravna klinika za zaštitu od diskriminacije**, kao i *moot court* takmičenja.

4.4. PRAVNI FAKULTET UNIVERZITETA U KRAGUJEVCU

Na Pravnom fakultetu Univerziteta u Kragujevcu postoje dva smera osnovnih akademskih studija – Opšti smer i smer Unutrašnji poslovi i bezbednost. Posle završetka studija na bilo kom od smerova kandidat stiče zvanje diplomiranog pravika, a razlike između nastavnih programa, iako postoje i kada je reč o obaveznim predmetima, do izražaja najviše dolaze kada je reč o izbornim predmetima na studijama.

Opšti smer Pravnog fakulteta u Kragujevcu sadrži 24 obavezna predmeta. U okviru kurikuluma na ovom smeru ne postoji nastavni predmet koji se bavi isključivo proučavanjem materije ljudskih prava, ni u okviru obaveznih predmeta, ni kao izborni predmet. Među 23 izborna predmeta, koji studentima stoje na raspolaganju, ljudska prava se delimično izučavaju u okviru Prava lokalne samouprave i Savremenih pravnih teorija (druga godina), Poreskog prava, Potrošačkog prava (treća godina) i Medicinskog prava (četvrta godina).

Na smeru Unutrašnji poslovi i bezbednost osnovnih studija Pravnog fakulteta u Kragujevcu takođe postoje 24 obavezna predmeta, a pored njih i 21 izborni predmet. Na trećoj godini studija jedan od izbornih predmeta je i Zaštita ljudskih prava, koji obuhvata kako međunarodni, tako i regionalni i nacionalni nivo kada je o ovoj materiji reč. Nastavna materija, između ostalog, obuhvata pojam vrste i oblike zaštite ljudskih prava (normativnu i institucionalnu), ulogu policije i organa bezbednosti u zaštiti ljudskih prava, ustavno sudstvo i institut ustavne žalbe, institucije i postupak pred Poverenikom za zaštitu ravnopravnosti i Zaštitnikom građana, kao i izlaganja o Evropskoj konvenciji za zaštitu ljudskih prava, Evropskom sudu za zaštitu ljudskih prava i zaštiti ljudskih prava u EU. Praktična nastava u okviru ovog predmeta obuhvata izbor pravne prakse, praktične primere i zadatke.

Naravno, kao i kada je reč o drugim ovde navedenim fakultetima, ljudska prava se parcijalno i kontekstualno izučavaju i u okviru niza opšteobaveznih predmeta poput Ustavnog prava, Krivičnog prava, Međunarodnog javnog prava itd. Naši sagovornici sa niza predmeta ukazuju na postojanje kontekstualnog

29 Silabus predmeta Alternativno zbrinjavanje dece dostupan je na: <http://www.prafak.ni.ac.rs/files/silabusi/osnovne/alter-zbrinjavanje-dece.pdf>.

30 Silabus predmeta Međunarodno humanitarno pravo dostupan je na <http://www.prafak.ni.ac.rs/files/silabusi/osnovne/medj-hum-pravo.pdf>.

31 Silabus predmeta Pravne studije roda dostupan je na: <http://www.prafak.ni.ac.rs/files/silabusi/osnovne/pravne-studije-roda.pdf>.

32 Silabus predmeta Međunarodno krivično pravo dostupan je na: <http://www.prafak.ni.ac.rs/files/silabusi/osnovne/medj-kriv-pravo.pdf>.

33 Silabus predmeta Izorno pravo dostupan je na: <http://www.prafak.ni.ac.rs/files/silabusi/osnovne/izorno-pravo.pdf>.

34 Silabus predmeta Prava ličnosti dostupan je na: <http://www.prafak.ni.ac.rs/files/silabusi/osnovne/prava-licnosti.pdf>.

35 Silabus predmeta Međunarodno porodično pravo dostupan je na: <http://www.prafak.ni.ac.rs/files/silabusi/osnovne/medj-por-pravo.pdf>.

36 Silabus predmeta Penologija dostupan je na: <http://www.prafak.ni.ac.rs/files/silabusi/osnovne/penologija.pdf>.

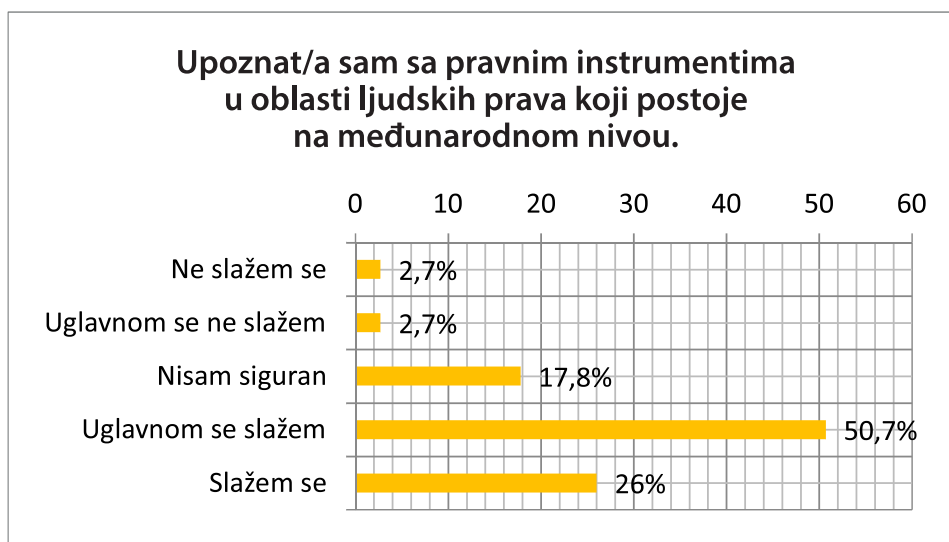
37 Silabus predmeta Prekršajno pravo dostupan je na: <http://www.prafak.ni.ac.rs/files/silabusi/osnovne/prekrhajno-pravo.pdf>.

korišćenja prakse ESLJP-a, kao i domaćih sudova, kako bi se studentima što više približila praksa. U okviru predmeta Zaštita ljudskih prava, koji ima status izbornog predmeta, i to samo na jednom od dva smera, predstavljanje sudske prakse jeste jedan od osnovnih metoda rada. Razumevanje teorijskih principa, po rečima naših sagovornika, podrazumeva analizu praktičnih slučajeva. Ipak, jasno je da status ovog predmeta nije zadovoljavajući, jer iako predmet postoji (za razliku od pravnih fakulteta u Novom Sadu i Nišu), realan pristup njemu ima samo mali krug studenata.

Pored obaveznih i izbornih predmeta, pojedini studenti se mogu susresti sa materijom ljudskih prava u okviru **vannastavnih (formalno neobaveznih) aktivnosti**. U tom smislu, studenti ovog fakulteta učestvuju na regionalnom takmičenju „Futura Moot court – Simulacija suđenja pred Evropskim sudom za ljudska prava“ i na takmičenju iz simulacije suđenja u oblasti zaštite ravnopravnosti. Takođe, studenti imaju mogućnost da učestvuju na pravnoj klinici iz Radnog prava, u okviru koje se susreću sa stvarnim slučajevima, koji neretko podrazumevaju i potrebu za zaštitom ljudskih prava lica koja se obraćaju klinici.

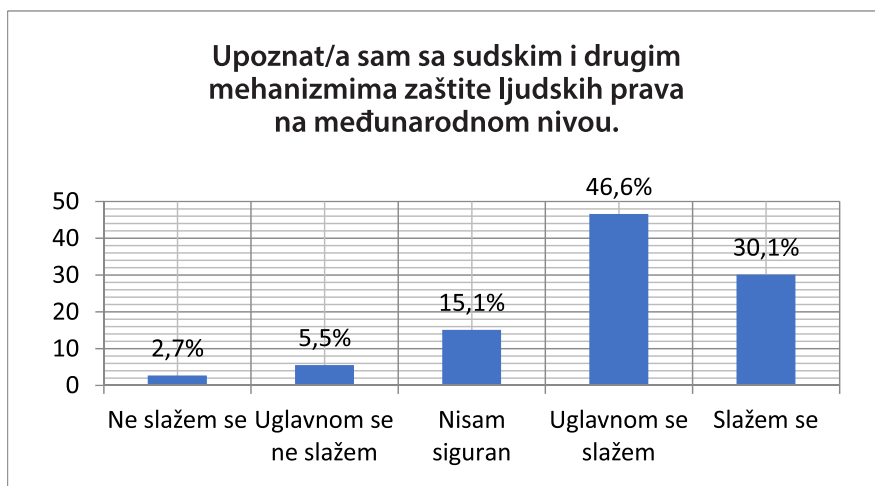
5. Percepcija nastavnih programa i stečenog znanja od strane studenata-apsolvenata

Opštoj absolventskoj samopercepciji stečenog znanja u domenu ljudskih prava bilo je više reči u uvodnom delu. Niz tabela u nastavku grafički prikazuje samopercepciju studenata-apsolvenata kada je reč o pojedinim, konkretnijim aspektima vezanim za poznavanje materije ljudskih prava i osposobljenost za njenu primenu. Odgovori anketiranih studenata-apsolvenata su konzistentni u različitim aspektima, te pokazuju samo nekoliko odstupanja. Kada je reč o pitanjima koja se odnose na načelnu percepciju poznavanja određene materije (slika br. 1), studenti pokazuju veće samopouzdanje u odnosu na ona koja se odnose na praktičnija pitanja – pronalaženje adekvatnih pravnih izvora i posebno sposobnosti primene stečenih znanja u praksi.

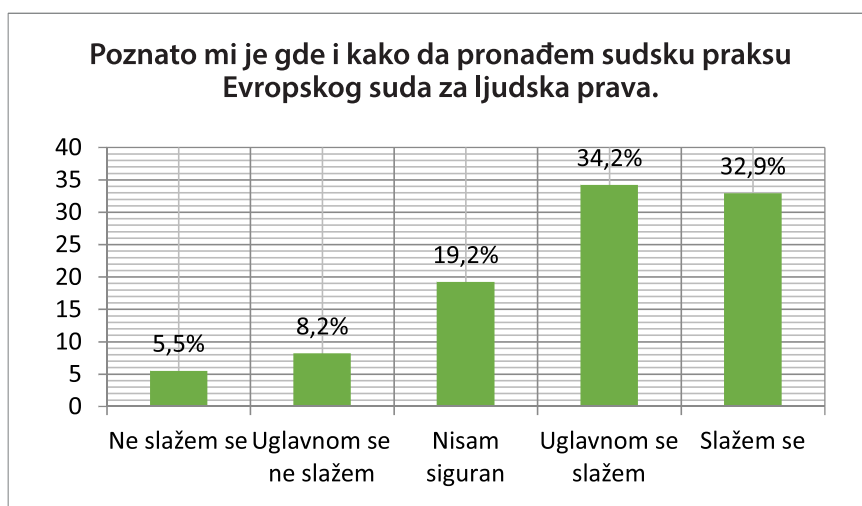
Slika br. 11

Nešto više od tri četvrtine studenata (76,7%) procenjuje da je upoznat sa pravnim instrumentima koji postoje u oblasti zaštite ljudskih prava na međunarodnom nivou, pri čemu je nešto više od polovine studenata (50,7%) uglavnom saglasno sa ovom tvrdnjom. Slične odgovore ispitanici su dali i prilikom ocene o tome koliko su upoznati sa sudskim i drugim mehanizmima zaštite ljudskih prava na međunarodnom nivou, pri čemu se veći procenat studenata slaže s tvrdnjom da je upoznat sa sudskim i drugim mehanizmima zaštite ljudskih prava na međunarodnom nivou.

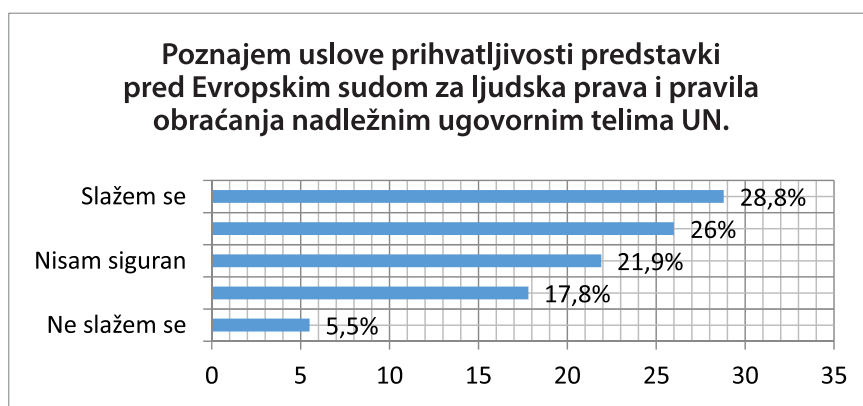
Slika br. 12

Tek nešto manji procenat studenata (67,1%) smatra da mu je poznato gde i kako da pronađe sudsku praksu Evropskog suda za ljudska prava, kao jednog od ključnih mehanizama nadnacionalne zaštite ljudskih prava u Evropi. Istovremeno, gotovo jedna trećina ispitanika nije se saglasila s tvrdnjom da im je poznato gde i kako da pronađu ovu praksu.

Slika br. 13

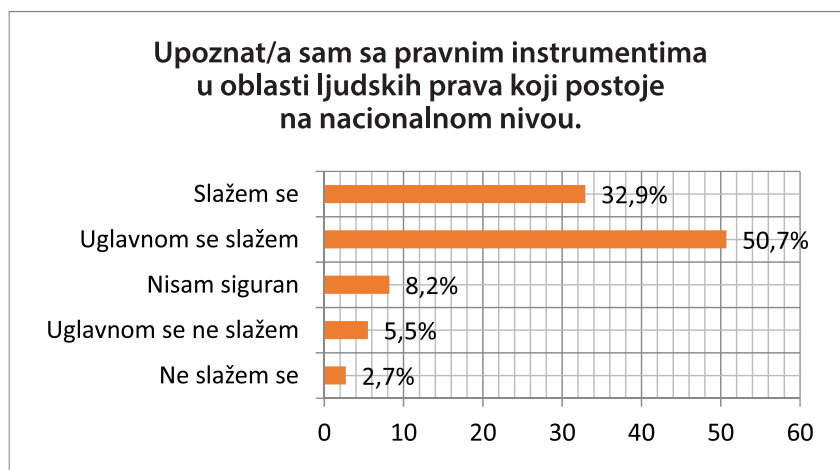
Tendencija nešto niže samoprocene u pogledu posedovanja funkcionalnih znanja u odnosu na međunarodni pravni okvir vidljiva je i u odgovorima datim na pitanje o poznavanju uslova prihvatljivosti predstavki pred ESLJP-om i nadležnim ugovornim telima. Ukupno 54% ispitanika se izjasnilo da se slaže (28,8%) ili uglavnom slaže (26%) s tim da poznaje uslove prihvatljivosti predstavki. Istovremeno, 17,8% ispitanika (N = 13) uglavnom se ne slaže s tim da poznaje uslove prihvatljivosti predstavki pred Evropskim sudom za ljudska prava i pravila obraćanja nadležnim ugovornim telima Ujedinjenih nacija, a još 21,9% ispitanika (N = 16) nije sigurno u to.

Slika br. 14

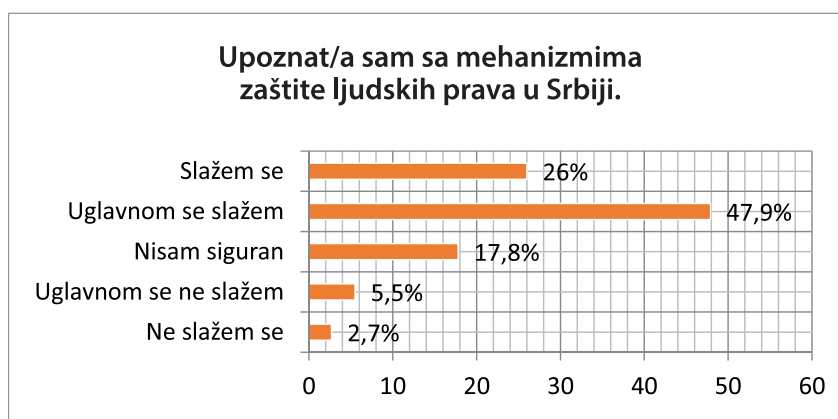
Slično tome, polovina ispitanika (50,7%) smatra se uglavnom (39,7%; N = 29) ili sasvim (11%; N = 8) upoznatom s praksom Evropskog suda za ljudska prava i drugih tela Saveta Evrope i Ujedinjenih nacija, što omogućava procenu da li je određenim aktom ili postupanjem nastupilo navodno kršenje određenog ljudskog prava garantovanog na međunarodnom nivou. S druge strane, 23,3% ispitanika (N = 17) nije sigurno da je upoznato s navedenom praksom, dok se 17,8% ispitanika (N = 13) uglavnom, a 8,2% (N = 6) uopšte ne smatra upoznatim sa praksom Evropskog suda za ljudska prava i drugih tela Saveta Evrope i Ujedinjenih nacija.

Odgovori se ne razlikuju bitno u odnosu na samoprocenu upoznatosti ispitanika sa nacionalnim pravnim okvirom u oblasti ljudskih prava. Ukupno 83,6% ispitanika se slaže (50,7% ispitanika uglavnom, a 32,9% se slaže) s tim da su upoznati s pravnim instrumentima u oblasti ljudskih prava koji postoje na nacionalnom nivou.

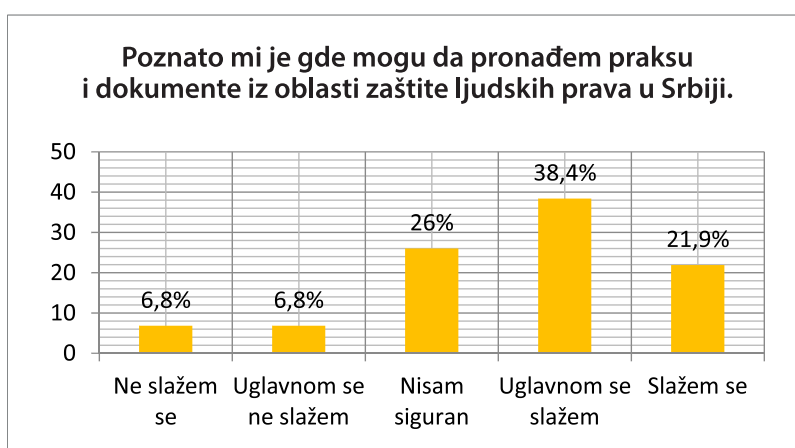
Slika br. 15

Ipak, nešto manji procenat ispitanika (skoro 10% manji) ocenio je da je upoznat sa mehanizmima zaštite ljudskih prava u Srbiji – 73,9% ispitanika izjasnilo se da se slaže ili uglavnom slaže da je upoznato sa ovim mehanizmima.

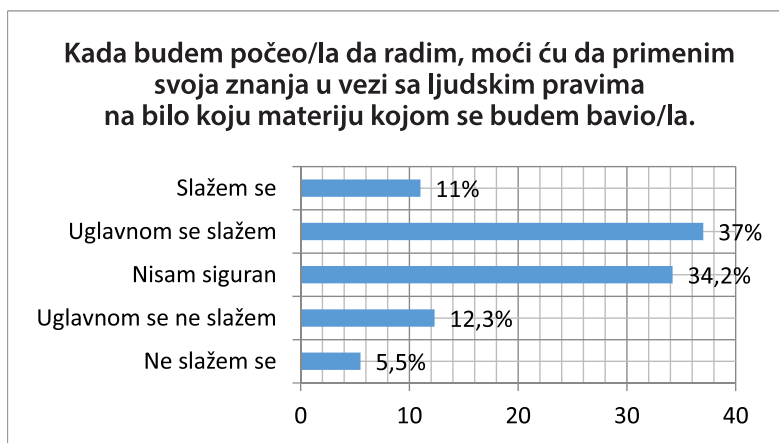
Slika br. 16

Još niži je procenat ispitanika koji su izneli stav da im je poznato gde mogu da pronađu praksu i dokumente iz oblasti zaštite ljudskih prava u Srbiji – ukupno 60,3% ispitanika se slaže ili se uglavnom slaže sa ovom tvrdnjom.

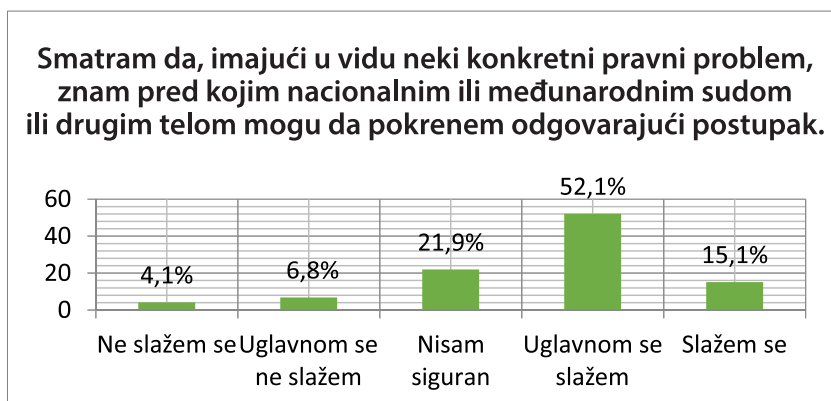
Slika br. 17

U odnosu na praktičnu primenu svojih znanja, ukupno 48% ispitanika složilo se sa tvrdnjom da će kada počnu da rade moći da primene svoja znanja u vezi s ljudskim pravima. Istovremeno, oko trećina ispitanika (34,2%) izjasnila se da u to nije sigurna, dok je 17,8% izjavilo da se sa ovom tvrdnjom ne slaže ili uglavnom ne slaže.

Slika br. 18

Ipak, s tvrdnjom da, imajući u vidu neki konkretni pravni problem, zna pred kojim nacionalnim ili međunarodnim sudom ili drugim telom može da pokrene odgovarajući postupak, saglasilo se nešto više od dve trećine ispitanika (77,2%).

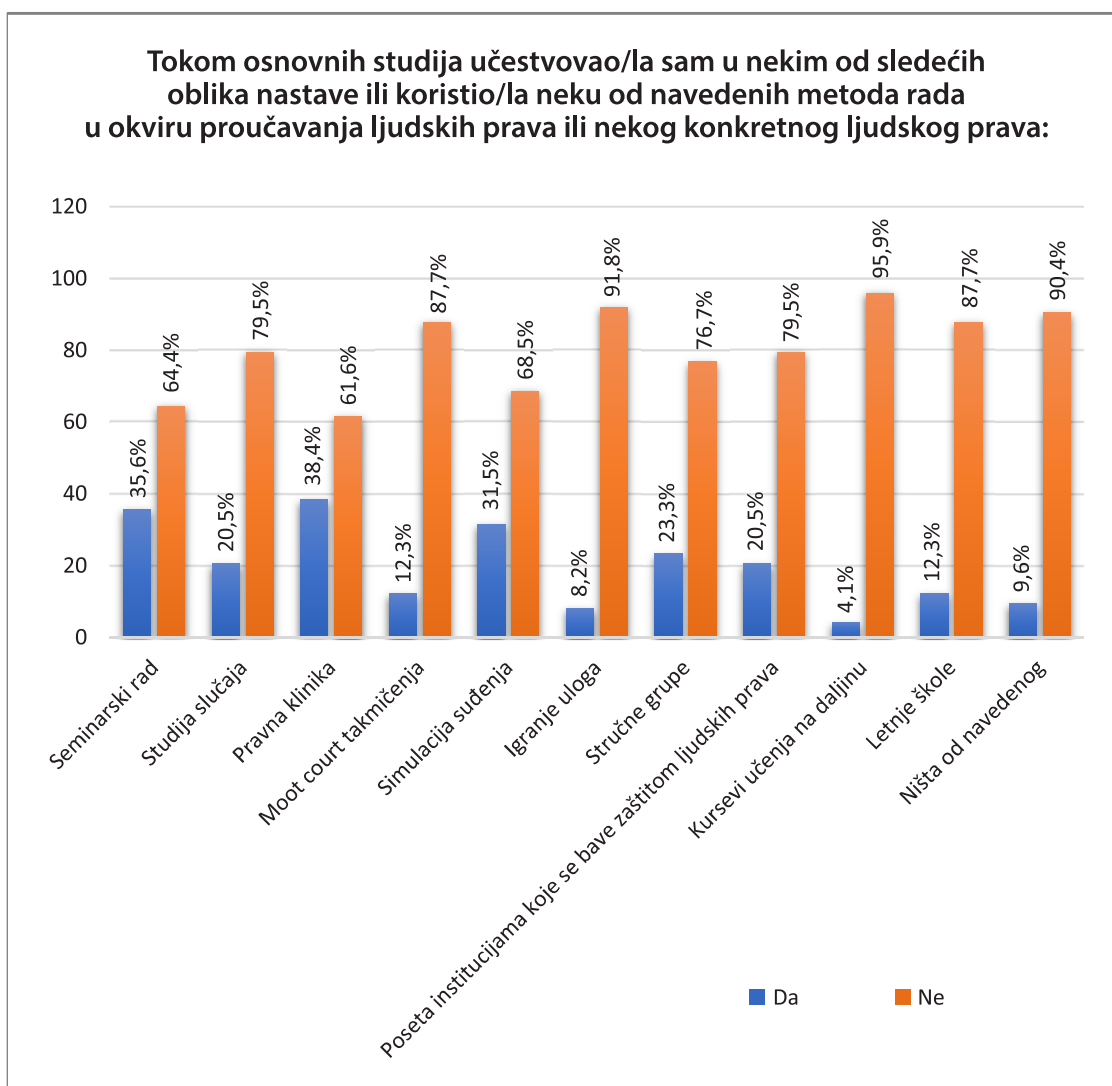
Slika br. 19

Jedna specifičnost, koja se pokazala međusobnim ukrštanjem podataka iz navedenih tabela, te njihovim stvarnjivanjem s postignutim uspehom ispitanika koji su konkretne odgovore dali jeste ona u vezi s odnosom poznavanja teorijskih i praktičnih aspekata materije ljudskih prava. Tako ispitanici s višom prosečnom ocenom imaju bolju samopercepciju svoje upoznatosti s uslovima prihvatljivosti predstavlki pred Evropskim sudom za ljudska prava i pravilima obraćanja nadležnim ugovornim telima Ujedinjenih nacija, ali istovremeno imaju lošiju samopercepciju poznavanja prakse Evropskog suda za ljudska prava i drugih tela Saveta Evrope i Ujedinjenih nacija u odnosu na ispitanike sa slabijim uspehom. Uopšte, izvesna zadržka je i iz gorenavedenih tabela već primetna kada je reč o aspektima konkretne primene stečenog znanja. Načelno, nivo postignutog uspeha nije pokazao značajnu korelaciju u odnosu percepcije primenljivosti stečenih znanja u praksi. Dakle, bez obzira na uspeh ostvaren tokom studija, ispitanici na sličan način percipiraju primenljivost svojih znanja u vezi sa ljudskim pravima.

Po pitanju izučavanja materije u okviru konkretnih predmeta, ispitanici s višom prosečnom ocenom u većoj meri izveštavaju da su se problematikom ljudskih prava bavili i u okviru Ustavnog prava. Ukrštanje podataka pokazalo je takođe značajnu vezu između uspeha ostvarenog tokom studija izraženog prosečnom ocenom i izučavanja problematike ljudskih prava u okviru predmeta Krivično materijalno pravo, a ova korelacija je primetna i kada je reč o krivičnom procesnom i građanskom procesnom pravu.

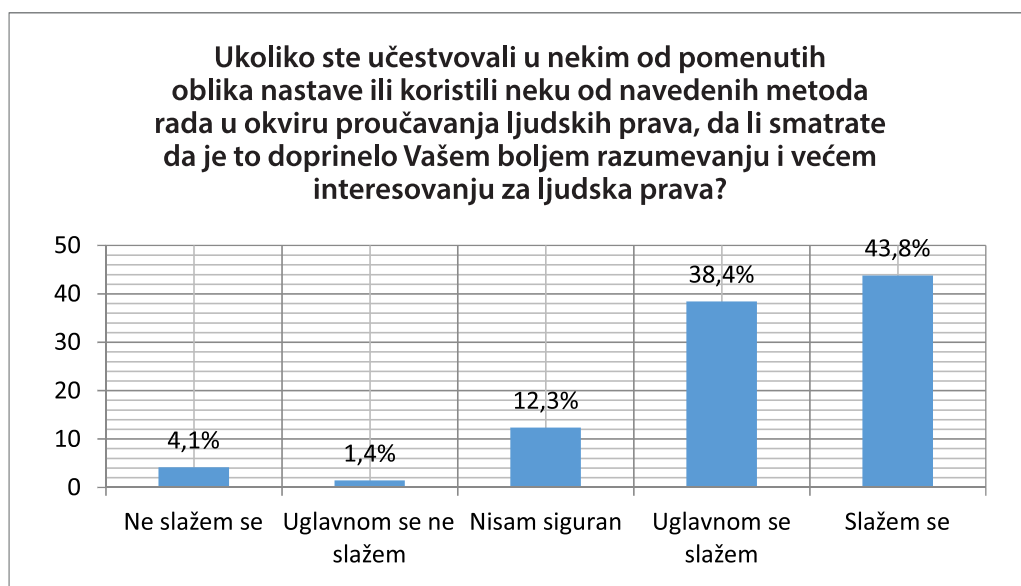
Nije pronađena značajna korelacija između uspeha ostvarenog na studijama koji se izražava prosečnom ocenom i motivisanošću ispitanika za učešće u specifičnim oblicima nastave, odnosno korišćenje specifičnih metoda rada u okviru proučavanja ljudskih prava. U ovom smislu je primetno jedino da u poređenju s ispitanicima s lošijim uspehom, ispitanici s višom prosečnom ocenom u većoj meri preferiraju simulaciju suđenja kao celishodan i adekvatan oblik rada za proučavanje problematike ljudskih prava. Utvrđena je, s druge strane, umerena pozitivna korelacija koja pokazuje da viši nivo samopercepcije stečenog znanja o ljudskim pravima tokom osnovnih akademskih studija prati viši nivo samopercepcije učestalosti preklapanja materije iz oblasti ljudskih prava u okviru različitih predmeta, gde je to preklapanje bilo činilac od značaja za bolje savladavanje gradiva, prema mišljenju ispitanika.

Odgovori ispitanika u vezi s metodama nastave pokazuju da je značajan procenat studenata učestvovao u nekim oblicima nastave ili metodama rada koji ne podrazumevaju samo *ex cathedra* nastavu. Odgovori ispitanika pokazuju da je najviši procenat njih imao iskustva s pravnim klinikama (38,4%) i seminarskim radovima (35,6%), kao i simulacijama suđenja (31,5%). Ovakvi odgovori su ohrabrujući, jer ukazuju na to da su unapređenja u nastavi na pravnim fakultetima u Srbiji, koja podrazumevaju i razvijanje pravničkih veština kroz klinike i simulacije suđenja, iskorišćena za unapređenje znanja u oblasti ljudskih prava.

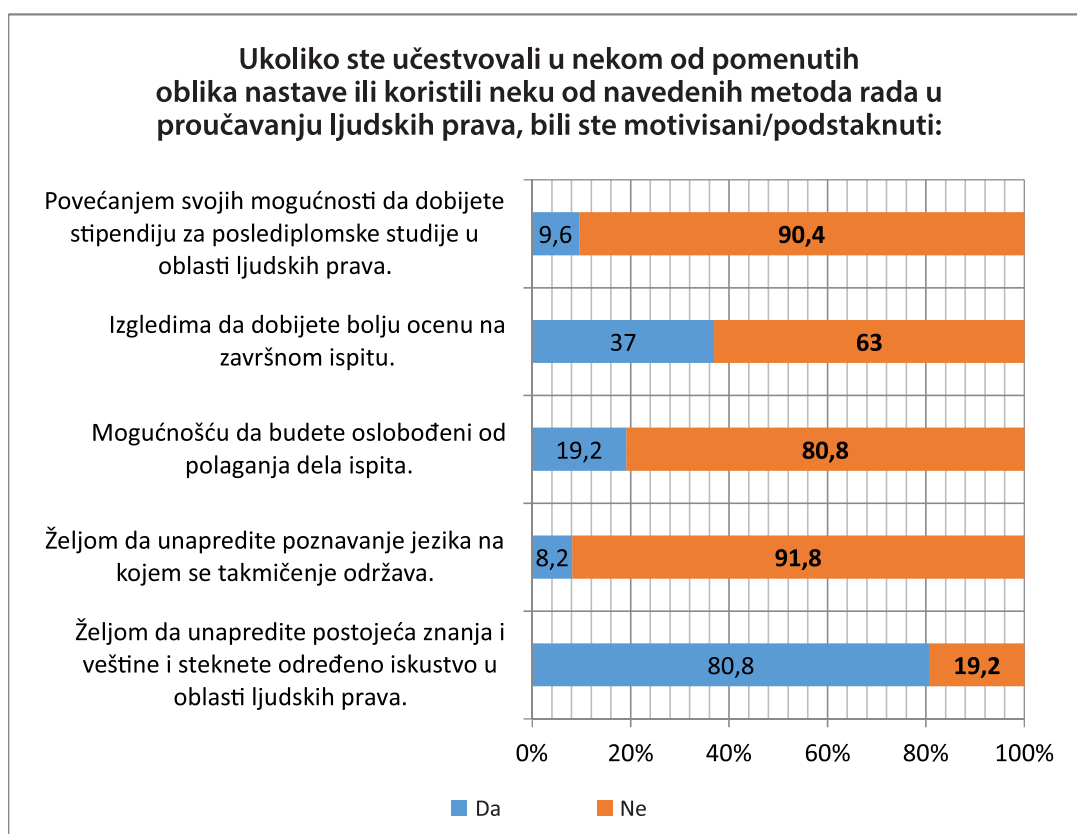
Slika br. 20

Značajno je to što su i studenti u velikom procentu prepoznali korisnost ovih nastavnih metoda u odnosu na bolje razumevanje i veće interesovanje za ljudska prava. Oko četiri petine ispitanika (82,2%) smatra da su ovi oblici nastave doprineli boljem razumevanju i većem interesovanju za ljudska prava.

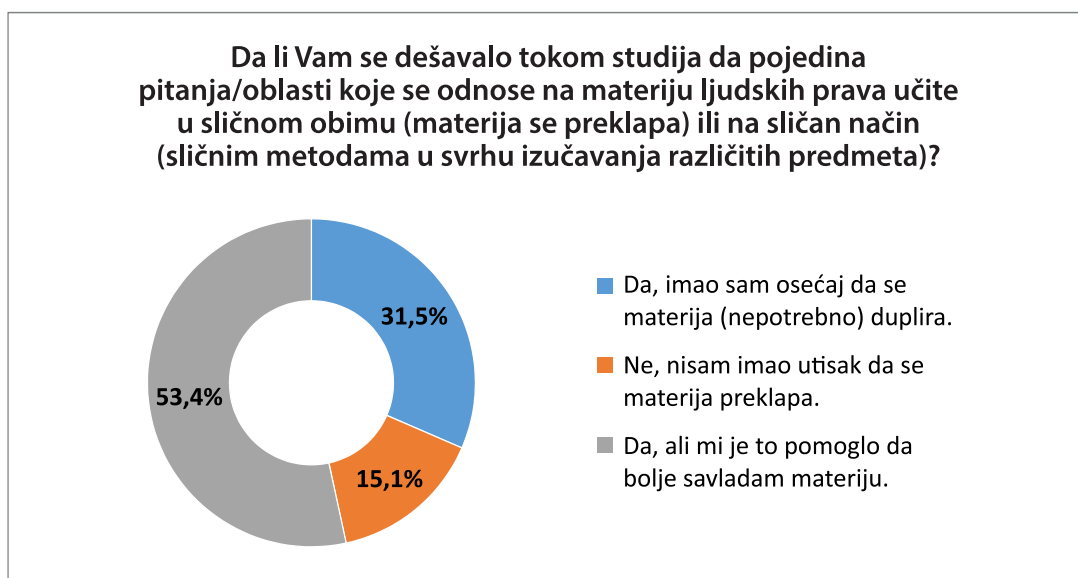
Slika br. 21

Odgovori ispitanika takođe pokazuju da su oni u velikom procentu bili motivisani da učestvuju u interaktivnijim nastavnim metodama i oblicima nastave svojom željom da unaprede postojeća znanja i veštine i steknu iskustvo u oblasti ljudskih prava (80,8%).

Slika br. 22

Odgovori ispitanika su nadalje pokazali da nešto više od polovine apsolvenata pravnih fakulteta (53,4%) smatra da im je činjenica da se materija ili delovi materije iz oblasti ljudskih prava uče u sličnom obimu ili na sličan način u okviru različitih predmeta pomogla da bolje savladaju materiju.

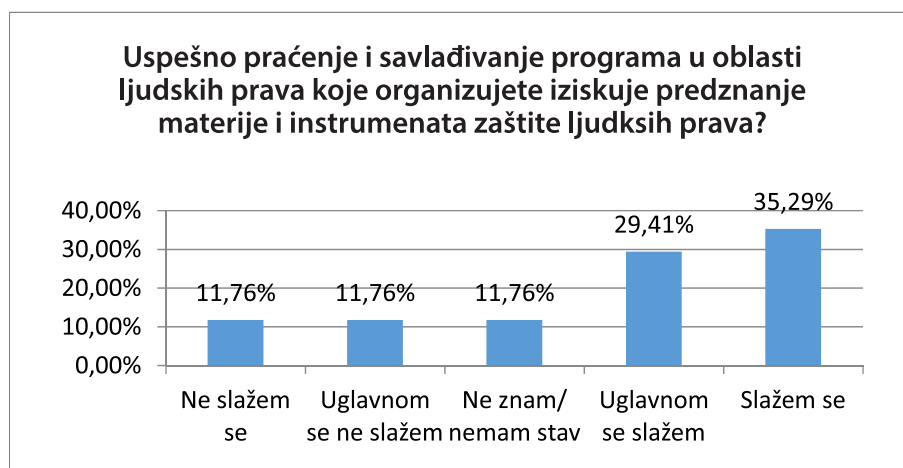

Slika br. 23

6. Ocena nastavnih programa i stečenog znanja mladih diplomiranih pravnika od strane institucija i organizacija koje se bave daljom edukacijom u domenu ljudskih prava

Predstavnici niza vladinih i međunarodnih organizacija, kao i organizacija civilnog društva s kojima je za potrebe ovog istraživanja realizovan polustrukturisani intervju, iskazali su, kako je u uvodu ovog rada već bilo reči, priličnu rezervu kada je reč o sistematičnosti i posebno primenljivosti stečenih znanja sveže diplomiranih pravnika u domenu materije ljudskih prava. Podrazumeva se da je izvesna diskrepanca između percepcije znanja studenata i njihovih profesora u odnosu na pravnike koji s njima kasnije praktično rade s jedne strane razumljiva i prirodna, te da bi se svakako javila i kada je reč o drugim pravničkim temama. Međutim, s druge strane, ona je, kako se vidi iz tabele, odnosno slike br. 24, u ovom slučaju ekstremno izražena, gotovo kontrastna. U razgovorima s predstavnicima ovih institucija i organizacija uporno se ponavljaju određena zapažanja koja pomažu u otkrivanju i kristalizaciji nekoliko osnovnih problema i nedostataka nastavnog procesa na fakultetima koji se u ovom smislu javljaju. Znanje se po pravilu ocenjuje kao fragmentarno, čisto teorijsko i bez dovoljno razvijenih sposobnosti za praktičnu primenu. Ukazuje se i na odsustvo sistemskog pristupa izučavanju materije ljudskih prava, kao i na niz pojedinačnih problema koji će u ovom delu rada biti izloženi. Ovo neretko predstavlja smetnju i kada su u pitanju programi edukacije koje ove organizacije i institucije organizuju, jer velika većina njih iziskuje predznanje materije i instrumenata zaštite ljudskih prava.³⁸

38 U ovom smislu od jednog sagovornika dobili smo i sasvim suprotan komentar: kako predznanje nekada nije poželjno jer su razna „predznanja“ zapravo prepuna predrasuda koje onda treba prvo razbijati.

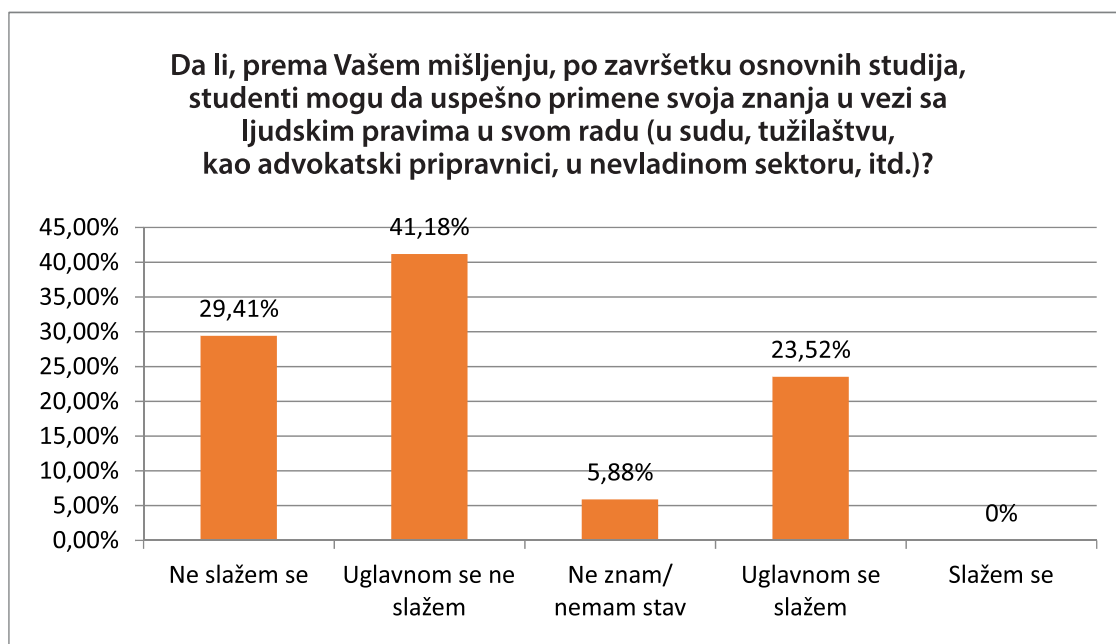

Slika br. 24

Činjenicu da sveže diplomirani pravnici neretko ne poseduju dovoljno predznanja u materiji ljudskih prava neke od institucija i organizacija uvažavaju i tretiraju pristupom koji podrazumeva početak „od nule“, ali ovakav pristup po prirodi stvari nije uvek moguć. Ističe se najčešće da kandidati poseduju jednu opštu sliku, ali da nemaju dovoljnu dubinu znanja, te da se to pre svega ispoljava kod nerazumevanja standarda zaštite ljudskih prava. Po rečima naših sagovornika, ne vidi se jasan napredak početnog znanja u odnosu na ranije generacije, dosta toga ostaje na nivou lične zainteresovanosti. Jedan broj studenata i pravnika ume, kako se ističe, „da briljira“, ali je to po preovlađujućoj oceni mali broj njih – posebno motivisanih pojedinaca.

Uočava se takođe, po rečima pojedinih sagovornika, nedostatak u radu sa studentima koji se često sastoji u tome da oni celokupnoj materiji ljudskih prava na obukama pristupaju prilično „kruto“ u smislu da sve posmatraju čisto formalno-pravno, bez uzimanja u razmatranje kakve efekte jedna pravna norma ima na nečiji život kada se zaista primeni. Postoje i određene kritike na račun implementacije Bolonjskog procesa, koji je s jedne strane „iscepkao“ ispitnu materiju studentima (tj. u pojedinim slučajevima omogućio parcijalno polaganje materije), a s druge strane ni sa čim nije omogućio koheziju znanja. Oni ne mogu nikako da primene uspešno znanja koja su stekli, te se u ovom smislu pozitivno ističu možda samo oni koji su završili i master studije, što pak dovodi do stvaranja lažne slike o poznavanju ljudskih prava od strane prosečnog diplomiranog studenta prava. Ističe se takođe da studenti, pa i svršeni pravici, materiju ljudskih prava posmatraju kao isključivo deo nacionalnog ili kao deo međunarodnog prava, dok je realnost takva da se mora raditi i na izbegavanju tog fragmentarnog pristupa, jer i međunarodne norme predstavljaju deo nacionalnog pravnog poretka. Konačno, neki od sagovornika koji su predstavnici organizacija civilnog društva koji rade sa posebno ugroženim grupama ukazuju na to da je neophodno raditi više i na razbijanju stereotipa i negovanju jednog senzibilnog sistema vrednosti koji je diplomcima sutra neophodan u radu s klijentima. Ističe se tako da ljudska prava zapravo čini jedan čitav spektar ljudskih prava koja su po sistemu „sve ili ništa“, te da se ona ne mogu (ideološki i praktično) samo parcijalno prihvatati.

Na osnovi svega navedenog, ocena primenljivosti znanja u domenu ljudskih prava sveže diplomiranih pravika ne iznenađuje:

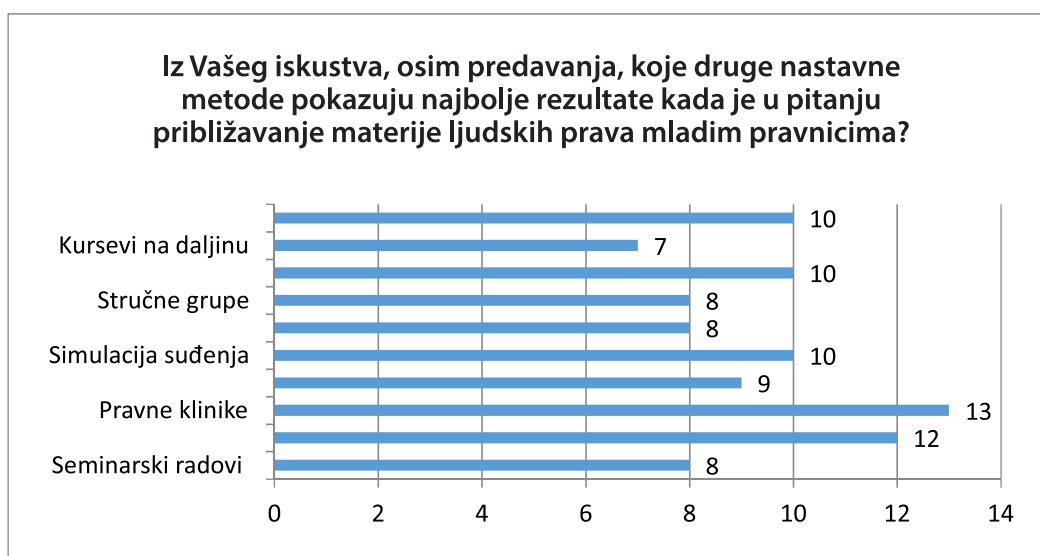
Slika br. 25

Kao posebne izazove u primeni, odnosno nedostatke u opštem stečenom znanju u domenu ljudskih prava, predstavnici institucija i organizacija sa kojima je intervju obavljen navode širok dijapazon tema. Kao nedostatak se ističe postojanje praznina u poznavanju nacionalnih institucija za zaštitu ljudskih prava i postupaka pred njima. Sagovornici pak dodaju da nekada i sudije u Republici Srbiji nemaju dovoljno znanja o položaju mesta ratifikovanih međunarodnih ugovora u našem pravnom poretku. Na osnovnim studijama studenti ne poznaju nadležnosti međunarodnih tela – na praksi im je, kako se ističe, bilo veliko iznenađenje da se svakodnevno u Srbiji korespondira s velikim brojem međunarodnih tela. Takođe, teme poput zaštite od zlostavljanja i izbegličkog, to jest migrantskog prava, koje su obrađivane u okviru nekih nastavnih metoda (pravne klinike, prakse u institucijama i organizacijama koje se bave zaštitom ljudskih prava) na pojedinim fakultetima, i koje se trenutno javljaju kao naročito značajne u praksi, gotovo uopšte nisu zastupljene na studijama, doživljavaju se kao vrsta „egzotike“ i mladim pravnicima su strane.

Niz sagovornika kao poseban izazov navodi i pitanja koja se odnose na ustavna, najosnovnija ljudska prava poput prava na slobodu ličnosti itd. Pitanje zakonitosti pritvora nekada predstavlja problem i tu ne postoji dovoljno svesti o suštini zaštite ljudskih prava – norme se sagledavaju kruto, bez šire svesti o tome da norme postoje radi zaštite ljudskih prava okrivljenih.

Kao problemi se javljaju i pitanja prebacivanja tereta dokazivanja u pojedinim postupcima, to jest okolnosti da je na primer teret dokazivanja na licu koje se sumnjiči da je izvršilo diskriminaciju, zatim izazov predstavlja i pitanje poslovne sposobnosti lica sa umanjnim intelektualnim sposobnostima jer, kako naši sagovornici ističu, među studentima uglavnom vlada stav da ova lica ne bi trebalo da imaju neograničenu poslovnu sposobnost, što se može pripisati određenim predrasudama koje vladaju. Navode se u ovom kontekstu i ženska ljudska prava, položaj žene, koncept jednakosti i rodne ravnopravnosti, položaj manjinskih grupa, kršenje ljudskih prava manjinskih grupa itd.

Kada je reč o pojedinim, *poželjnim metodama nastave*, koje doprinose boljem razumevanju materije ljudskih prava, naši sagovornici su se izrazili na sledeći način:

Slika br. 26³⁹

Posebno se među odgovorima ukazuje na značaj i dobre rezultate koje pružaju pravne klinike. Kao velika prednost ističe se, između ostalog, postojanje pravnih klinika za pitanja trgovine ljudima. Na tim klinikama studenti doduše, po rečima naših sagovornika, nemaju direktan kontakt sa žrtvama trgovine ljudima, ali imaju mogućnost da se približe praksi, da prisustvuju suđenjima. Takođe, tokom predavanja bliže se upoznaju s pravima žrtava i pravima okrivljenog u postupku. Kao predavači se smenjuju sudije, kao i predstavnici organizacija civilnog društva angažovanih u ovom sektoru.

Navodi se, u kontekstu opšte ocene, da je na pravnim fakultetima puno teorije a malo prakse, da bi bilo bolje ukoliko bi studenti više učili kroz *moot court* i slične metode nastave, jer to bi moglo da obezbedi dublje znanje koje *ex cathedra* pristup ne pruža, a ljudska prava su možda posebno pogodna za takav praktičan pristup. Međutim, pojedini sagovornici iskazuju i izvesnu uzdržanost prema *moot court* metodi nastave, jer ističu da je usled sve veće popularnosti učestvovanja na njima, te mogućnostima sticanja „poena“ za kasnije napredovanje u karijeri, došlo do izvesne „estradizacije“ ovog metoda nastave, te da jedan broj studenata razvija dobre veštine samoprezentacije, ali da ima i ozbiljne propuste u znanju („veliko samopouzdanje, ali nisko znanje“). Navodi se i da kod onih studenata koji imaju samo fragmente znanja najbolje rezultate daje interaktivna studija slučaja.

Pohađanje HELP kursa nailazi na gotovo unisono odobravanje kod naših sagovornika. Pojedini ističu kao posebno bitne i letnje škole, i to iz dva razloga: jer su intenzivne i jer studenti imaju mogućnost da se upoznaju s primerima iz prakse. Takođe se u praksi kao veoma značajno za osećaj studenata i umanjenje predrasuda pokazalo upoznavanje, to jest kontakt s ljudima koji su pogođeni određenim ograničenjima.

Konačno, sagovornici ukazuju i na značaj stažiranja, odnosno prakse u organizacijama koje su fokusirane na vrlo specifične teme u ovom domenu i koje bi mogle stvoriti inspirativno okruženje u kome se mladi pravnici susreću s iskusnim praktičarima. Preporučuje se u ovom smislu više saradnje fakulteta s civilnim sektorom, s pružaocima usluga, kontaktima s korisničkim grupama, da studenti vide kako preživljavaju ljudi na marginama putem šire saradnje s različitim udruženjima.

Treba istaći i da značajan broj predstavnika s kojima je intervju sproveden ukazuje na još jedan, sistemski problem koji se u praksi javlja. Naime, sistem obrazovanja široko posmatrano ne pruža uvek odgovor na

39 Pod „posetama institucijama“ se misli na institucije koje se bave zaštitom ljudskih prava na nacionalnom i nadnacionalnom nivou.

određene društvene potrebe, a to u ovom kontekstu znači neophodnost jednog više interdisciplinarnog pristupa, kako bi se adekvatnije izašlo u susret izazovima u svakodnevnoj primeni standarda koji se odnose na ljudska prava. Ističe se da bi bilo veoma važno da se dodatno podrži multidisciplinarni pristup predavanjima, to jest da u nastavi u oblasti ljudskih prava učestvuju i stručnjaci iz drugih oblasti, pa čak i lica koja se nalaze u određenim situacijama i pripadnici marginalizovanih grupa. Na ovaj način bi se studenti, budući pravnici, senzibilisali u odnosu na pojedina pitanja, a ujedno stekli i znanja i veštine koji će im u praktičnom radu biti potrebni za komunikaciju i postupanje u konkretnim životnim situacijama. Takođe bi bilo značajno da nastavni programi na fakultetima, kao što su psihologija, defektologija, socijalni rad, uključuju nastavu u oblasti ljudskih prava. Potreba uključivanja i psihologa, sociologa i socijalnih radnika već tokom samih studija, a ne samo nakon završetka, te zainteresovanih strana, predstavlja odraz sistemskog problema da za niz potreba koje se svakodnevno javljaju ne postoji adekvatan stepen znanja. Ovo je naročito važno u odnosu na navedene obrazovne profile stručnjaka koji se u svom radu, po pravilu, često susreću s posebno osetljivim kategorijama lica ili s licima o zaštiti čijih ljudskih prava se mora voditi računa. U ovom smislu uporedna rešenja pružaju naznake i primere dobre prakse kako se kroz specijalizovane postdiplomske programe ili čak specijalizovane fakultete – programe osnovnih studija ovom problemu adekvatno pristupa.

7. Primeri prakse u regionu i nekoliko drugih evropskih zemalja

Izučavanju materije ljudskih prava se u evropskim zemljama pridaje primetno različit značaj u zavisnosti od konkretnog univerziteta, to jest pravnog fakulteta. Značajne razlike u režimu studija i organizovanju polaganja pravosudnog ispita,⁴⁰ prihvatanju ili neprihvatanju Bolonjske deklaracije i slično, dovode do toga da se po pitanju izučavanja bilo koje konkretne materije, pa tako i materije ljudskih prava ne mogu praviti bezuslovne, direktne komparacije. Ponekad je čak nemoguće izvući i zajednički imenitelj u pristupu definisanja nastavnog programa za predmet Ljudska prava u okviru iste zemlje.

Međutim, to ne znači da u ovom smislu strana iskustva ne pružaju i jasne indicije za dobru praksu, posebno kada je reč o sistemskim rešenjima i metodama izvođenja nastave. Uporedno istraživanje obuhvatilo je izučavanje silabusa pravnih fakulteta dve države s kojima Republika Srbija deli zajedničku prošlost, a koje su danas članice Evropske unije (Republika Slovenija i Republika Hrvatska), kao i nastavnih programa pravnih fakulteta u tri zemlje članice Evropske unije koje karakteriše međusobno različit sistem obrazovanja budućih pravika (Savezna Republika Nemačka, Republika Francuska, Kraljevina Švedska). Sve navedene zemlje su ujedno i članice Saveta Evrope.

Ono što će se pokazati kao karakteristika kada je u pitanju izučavanje ljudskih prava na ovim odabranim fakultetima jeste to da čvrstih pravilnosti nema. Svaka zemlja ima svoje akademske tradicije, kao i različite realne potrebe na tržištu rada, u vezi s kojima je tesno povezan način organizovanja celokupne nastave, pa tako i nastave koja obuhvata materiju ljudskih prava. Ono što je pak važno uzeti u obzir kada je reč o zapadnoevropskim državama i fakultetima, jeste činjenica da se u tim zemljama demokratska kultura i staranje o poštovanju ljudskih prava praktikuju i baštine dugo, bar sedam i po decenija (Nemačka) ili znatno duže. U skladu s tim treba imati u vidu da jedno društvo koje poštovanje ljudskih prava dugi niz decenija implementira u gotovo svaki vid svog života i delovanja (te postoji već uveliko visoko razvijena opšta svest o neophodnosti njihovog poštovanja) nema jednake potrebe kao Srbija, koja svoju demokratsku, višestranačku tradiciju neguje tridesetak godina. Uporedna iskustva zato treba pažljivo posmatrati u kontekstu konkretne države i društva, bez iluzije da ona mogu uvek pružiti gotove odgovore. Međutim, kako ćemo videti, bar u okviru jednog aspekta, a to je potreba za multidisciplinarnim pristupom kada je reč o ljudskim pravima, neke od navedenih država i fakulteta pružaju zanimljiva rešenja, koja svakako treba uzeti u obzir.

⁴⁰ Tako, primera radi, u Nemačkoj je celokupan studijski program usmeren na pripremu za polaganje Prvog državnog ispita (*Erste Juristische Prüfung*), nakon kog započinje dvogodišnja praksa u sudovima, advokatskim kancelarijama, kod notara, u zemlji ili inostranstvu. Po okončanju prakse svršeni pravници mogu pristupiti polaganju Drugog državnog ispita (*Zweite Juristische Prüfung*).

U kontekstu direfencijalne prirode uporednih rešenja, tokom sprovođenja istraživanja su uočene sledeće tendencije u pristupu podučavanju studenata materiji ljudskih prava:

- Prioritet se daje izučavanju međunarodnog aspekta ljudskih prava (Pravni fakulteti u Lajpcigu i Ljubljani);
- Prioritet se daje izučavanju nacionalnog aspekta ljudskih prava (Pravni fakultet Slobodnog univerziteta u Berlinu);
- Fokus izučavanja materije ljudskih prava je odnos ljudskih prava s privatnim pravom (Pravni fakultet Univerziteta u Zagrebu) i odnos ljudskih prava s javnopravnim zahtevom za bezbednošću i sigurnošću (Pravni fakultet Univerziteta Panteon Assas u Francuskoj);
- Materija ljudskih prava se izučava putem interdisciplinarnog pristupa (Fakultet za kulturu i društvo u Malmeu i Pravni fakultet Univerziteta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku);
- Na svim fakultetima je uočen i fragmentarni pristup u izučavanju ove materije, što znači da se ona delimično izučava i u okviru drugih predmeta. Uglavnom je reč o predmetu Ustavno pravo, Krivično pravo, ali i o predmetima posvećenim teorijskopравnim osnovama različitih tema.

7.1. SAVEZNA REPUBLIKA NEMAČKA

Nastavni program na pravnim fakultetima u Nemačkoj je podeljen na glavne predmete i sporednu oblast (*Schwerpunktbereich*). U glavne predmete se ubrajaju Građansko pravo (s Privrednim pravom, Kompanijskim pravom i Radnim pravom), Javno pravo (s Ustavnim pravom i Upravnim pravom) i Krivično pravo. Pored toga, studenti moraju da ovladaju veštinama kao što su znanje stranih jezika, retorika, medijacija, komunikacijske veštine, veštine pregovaranja i slično.

Izučavanje takozvanih sporednih predmeta ima za cilj produbljivanje znanja u uže određenim oblastima prava. U zavisnosti od toga u kojoj oblasti žele da se specijalizuju, studenti će odabrati i pravni fakultet, koji se međusobno razlikuju po tome koje sporedne predmete imaju u ponudi svojih kurikuluma.

Što se tiče materije ljudskih prava, ona se na osnovnim studijama kao zaseban predmet izučava u okviru sporedne oblasti počevši od četvrtog semestra, odnosno druge godine studija. Kao takav predmet se izučava na nekoliko državnih pravnih fakulteta, uključujući i Pravni fakultet Slobodnog univerziteta u Berlinu (*Freie Universität*) i Pravni fakultet Univerziteta u Lajpcigu (*Leipzig Universität*).

Na Pravnom fakultetu Univerziteta u Lajpcigu predmet ljudskih prava izučava se u okviru sporedne oblasti Evropsko pravo – Međunarodno javno pravo – Ljudska prava. Obaveze studenata u vezi sa sporednom oblašću traju 16 semestralnih nedelja, od kojih tokom šest semestralnih nedelja slušaju obavezne predmete iz sporedne oblasti, osam semestralnih nedelja slušaju izborne predmete i tokom dve semestralne nedelje imaju obaveze u vezi sa seminarom, tokom kojih moraju sastaviti i odbraniti svoj naučni rad. Što se tiče izbornih predmeta u okviru sporedne oblasti, studenti mogu da izaberu više izbornih predmeta koji se samo delimično odnose na konkretnu oblast ili oba celovita izborna predmeta. Ono što svakako predstavlja veliku prednost nastavnog programa ovog fakulteta jeste mogućnost da student može izabrati i izborne i obavezne predmete iz druge sporedne oblasti.

Sporodna oblast Evropsko pravo – Međunarodno javno pravo – Ljudska prava se prema svom kurikulumu fokusira na međunarodne i evropske aspekte prava. U prvom planu su institucije i pravni izvori prava Evropske unije i Međunarodnog javnog prava, međunarodne i nadnacionalne organizacije, kao i ljudska prava. Težište izučavanja su, između ostalog, fenomeni različitih državnih i nedržavnih kriza, koje sve više određuju pravnički diskurs u evropskom i međunarodnom kontekstu. Osnovna ideja je priprema studenata za budući rad u diplomatskim službama, međunarodnim organizacijama i pri organima EU.

Obavezni predmeti u okviru ove sporedne oblasti su Međunarodno javno pravo, Pravo Evropske unije II i Pravo međunarodnih organizacija.⁴¹ Iz kataloga izbornih predmeta kao predmeti koji se odnose na materiju ljudskih prava izdvajaju se Međunarodna i evropska zaštita ljudskih prava, Evropsko građansko procesno pravo, Međunarodno krivično procesno pravo (Evropsko krivično pravo, Međunarodna pravna pomoć u krivičnim stvarima), Međunarodno i evropsko migrantsko pravo.⁴²

Na Pravnom fakultetu Slobodnog univerziteta u Berlinu sistem pravničkog obrazovanja takođe obuhvata polaganje obaveznih predmeta i predmeta iz sporedne obaveze.⁴³ Pored obaveznih predmeta (Građansko pravo, Javno pravo, Krivično pravo i Procesno pravo), studenti biraju i sporednu oblast, koja služi dopuni obaveznih predmeta, produbljivanju znanja, ali i izučavanju interdisciplinarnih i međunarodnih pravnih aspekata, ali i izučavaju osnove filozofije i istorije prava, kao i metoda naučno-istraživačkog rada.⁴⁴ Krajnje obaveze u vezi s ispitima u sporednoj oblasti su pisanje završnog rada, a tako dobijena ocena čini 30% ukupne ocene Prvog državnog ispita. Studenti ovog fakulteta mogu završiti svoje obaveze iz sporedne oblasti na nekom od četrdeset inostranih fakulteta s kojima ovaj univerzitet ima razvijenu saradnju.

Što se tiče materije ljudskih prava, ona se na Pravnom fakultetu Slobodnog univerziteta izučava u okviru posebnog modula, Osnovna i ljudska prava, koji je deo obaveznog predmeta Javno pravo. Trajanje ovog modula je jedan semestar i ispunjavanje svih obaveza donosi 6 studentskih kredita. Cilj je da se studenti bliže upoznaju s osnovnim i ljudskim pravima pojedinca, njihovim razvojem, značajem, ali i da se upoznaju s procesnopravnim aspektima ostvarivanja i zaštite ovih prava. Studentima se predstavljaju primeri iz prakse kako bi se bliže upoznali s načinima odlučivanja. Na osnovu pojedinih primera osnovnih prava, studentima se objašnjava i nemačka pravna dogma o ovom pitanju i nacionalni mehanizmi zaštite osnovnih i ljudskih prava, naročito putem primera prakse nemačkog Saveznog ustavnog suda. Potom se izučavaju i evropska ljudska prava, postupak njihove zaštite pred Evropskim sudom za ljudska prava, kao i njihov odnos s osnovnim i ljudskim pravima iz nemačkog Ustava. Predmet izučavanja je i ustavno procesno pravo u kontekstu zaštite osnovnih i ljudskih prava.⁴⁵

Od četvrtog do šestog semestra u okviru obaveznog predmeta Javno pravo postoji modul Vežbe u javnom pravu. Između ostalog, ovaj modul zahteva osnovna znanja iz modula Osnovna i ljudska prava, jer je fokus modula bliže upoznavanje s primerima iz prakse, kao i razvijanje veštine primene apstraktnog znanja na konkretan primer. Ispit iz ovog modula obuhvata rešavanje slučaja iz oblasti javnog prava, koji se može odnositi i na ljudska prava.

U nekim drugim modulima u okviru drugih obaveznih predmeta se materija ljudskih prava izučava fragmentarno. Tako su ona predmet izučavanja u okviru modula Pravne teorije – Osnove, gde se razmatraju filozofsko-pravni aspekti ljudskih prava. Izvesno preklapanje postoji i sa modulom Opšte upravno pravo i Upravno procesno pravo, koje zahteva izvesna znanja iz predmeta Ustavno pravo, kao i ona stečena u okviru modela Osnovna i ljudska prava. Isto važi i za predmet Krivično procesno pravo i sudsko ustavno pravo, jer se, između ostalog, izučavaju i postupci pred Evropskim sudom za ljudska prava. Ovaj predmet je deo sporedne oblasti Krivično pravo i kriminologija.⁴⁶

41 § 26 Abs 2 Studienordnung für den Studiengang Rechtswissenschaft an der Universität Leipzig vom 16. Oktober 2012.

42 § 26 Abs 4 Studienordnung für den Studiengang Rechtswissenschaft an der Universität Leipzig vom 16. Oktober 2012.

43 § 7, 8, 13 Studien- und Prüfungsordnung des Fachbereichs Rechtswissenschaft der Freien Universität Berlin für den modularisierten Studiengang Rechtswissenschaft mit dem Abschlussziel der ersten juristischen Prüfung vom 25.03.2015.

44 § 3 Studien- und Prüfungsordnung des Fachbereichs Rechtswissenschaft der Freien Universität Berlin für den modularisierten Studiengang Rechtswissenschaft mit dem Abschlussziel der ersten juristischen Prüfung vom 25.03.2015.

45 FU – Mitteilungen 18/2015 vom 29.05.2015, 653.

46 FU – Mitteilungen 68/2007 vom 25.10.2007, 1859.

Na kraju, predmet Pravna teorija razmatra sa teorijsko-pravnih osnova različite teme, koje, između ostalog, pored pitanja pojma prava, odnosa morala i prava, obuhvataju i pitanje ljudskih prava.

7.2. REPUBLIKA FRANCUSKA

Tokom osnovnih studija na Pravnom fakultetu Univerziteta Panthéon Assas-Paris II studenti stiču znanja iz opšte pravne kulture i upoznaju se s metodologijom specifično određenom za buduće pravnike. Nakon sticanja temeljnih znanja iz različitih pravnih disciplina i diplome pravnog fakulteta (*licence de droit*), studenti mogu nastaviti sa master ili specijalističkim studijama.

Osnovne studije traju tri godine i svake godine se može prikupiti 60 ECTS bodova. Svaki semestar se deli na tri nastavne jedinice: osnovnu nastavnu jedinicu (*Une unité d'enseignements fondamentaux – UEF*), dopunsku nastavnu jedinicu (*Une unité d'enseignements complémentaire – UEC*) i nastavnu jedinicu posvećenu metodologiji u drugom semestru. Osnovna nastavna jedinica obuhvata sve one predmete najbitnije i karakteristične za izabrani smer, dok su dopunskom nastavnom jedinicom obuhvaćeni svi ostali predmeti.⁴⁷

Materiju ljudskih prava studenti izučavaju na trećoj godini osnovnih studija u okviru predmeta *Droit des libertés fondamentales*. Ovaj predmet ima status izbornog predmeta, za koji se studenti mogu odlučiti u drugom semestru treće godine. Kurikulum predmeta ukazuje da predmet izučavanja ne obuhvata sve slobode. Na samom početku, studenti se upoznaju sa sredstvima zaštite sloboda pred nacionalnim sudovima, te Evropskim sudom za ljudska prava i Sudom pravde Evropske unije. Ovoj materiji je posvećen manji broj časova, jer su studenti već upoznati s ovim instrumentima zaštite putem predmeta na ranijim godinama studija. Nakon toga nastava je posvećena pitanju pomirenja odnosa zaštite sloboda (lične slobode, pravo na poštovanje privatnog života) i zahteva za sigurnošću, i kako je to postignuto u pozitivnom pravu. Iz tog razloga su predmet izučavanja i ograničenja sloboda tokom vanrednih stanja i situacija, pitanje delovanja obaveštajnih službi i zaštite ličnih podataka.

Sledeći deo nastavnog programa čini sloboda veroispovesti, što predstavlja mogućnost da se ispita princip sekularizma, dok je poslednji deo nastavnog programa posvećen slobodi izražavanja, kao i ograničenjima koja joj postavljaju krivično i upravno pravo.

Pored predmeta isključivo posvećenog ljudskim pravima, ova materija se fragmentarno izučava u okviru predmeta Ustavno pravo, sa kojim se studenti sreću već na prvoj godini studija. U okviru ovog predmeta studenti se upoznaju s ustavnim garancijama ostvarivanja ljudskih prava, o sadržini ljudskih prava i uopšte njihovom ostvarivanju, pristupu ljudskim pravima i njihovom značaju u demokratskom društvu.⁴⁸

Tokom druge godine studija studenti kao obavezan predmet imaju Osnovne principe prava Evropske unije, koji se, između ostalog, bavi i pitanjem ljudskih prava u kontekstu delatnosti Saveta Evrope i značaja Evropske konvencije o zaštiti ljudskih prava. O mehanizmima zaštite ljudskih prava na nivou Evropske unije studenti uče na trećoj godini u okviru predmeta Pravo Evropske unije I.⁴⁹

47 Za detaljnije informacije vid. <https://www.u-paris2.fr/fr/formations/offre-de-formation/licences-en-droit/licence-en-droit>, 30.07.2020.

48 Detaljna sadržina kurikuluma za predmet Ustavno pravo je dostupna na https://www.u-paris2.fr/sites/default/files/document/programme_de_cours/plan_du_cours_18-19_dc_i_-_2062.pdf, 30.07.2020.

49 Detaljna sadržina kurikuluma za predmet Ustavno pravo je dostupna na https://www.u-paris2.fr/sites/default/files/document/programme_de_cours/fpicod-plan_cours_dci.pdf, 30.07.2020.

7.3. KRALJEVINA ŠVEDSKA

Univerzitet u Malmeu karakteriše multidisciplinarni pristup na svih pet fakulteta, što znači da se pod istim krovom prepliću i međusobno obogaćuju nekoliko disciplina, usled čega studenti stižu širu perspektivu prilikom pripreme za buduću profesiju.

Na Fakultetu za kulturu i društvo moguće je nakon tri godine studija steći bachelor diplomu iz oblasti ljudskih prava (*Bachelor of Arts with Major in Human Rights*). Tokom studija student će se upoznati sa istorijskim razvojem ljudskih prava, šta zapravo ona predstavljaju, šta čini njihovu sadržinu i kako se primenjuju. Po okončanju multidisciplinarnih studija svršeni studenti su osposobljeni da se bave pravnim, političkim i etičkim pitanjima iz oblasti ljudskih prava, počev od pitanja migracija i dečjih prava do pitanja krivičnog prava. Nastavni program pruža uvid u lokalnu i međunarodnu ulogu ljudskih prava, kao i njihov značaj u javnim institucijama, organizacijama i poslovanju. Tokom studija je moguće obaviti i praksu i provesti semestar u inostranstvu. Potencijalno zaposlenje je moguće dobiti u privatnom sektoru, lokalnim i međunarodnim organizacijama (*UN, Amnesty International, EU*) i agencijama, kao i u državnim ustanovama i vladinim agencijama.

Na samom početku studija, tokom prvog semestra, studenti se upoznaju s multidisciplinarnim pristupom ovoj materiji, da bi se potom postepeno upoznawali s istorijskim i filozofskim korenima današnjih ljudskih prava. Tokom druge i treće godine se izučavaju ostale multidisciplinarne oblasti u pravu, politici, filozofiji, religiji. Neke od tema su Najbolji interesi deteta u teoriji i praksi, Prinudna migracija iz perspektive ljudskih prava, Globalna pravda i međunarodni kriminal, Pravo na život i moderna koncepcija života.

Studenti po okončanju studija treba da pokažu poznavanje i razumevanje regulisanja materije ljudskih prava u nacionalnom i međunarodnom pravu, odnos ova dva sistema; da pokažu razumevanje političke dimenzije razvoja i primene ljudskih prava u nacionalnom i međunarodnom političkom kontekstu, kao i teorije ljudskih prava zahvaljujući kojima se može vršiti analiza ljudskih prava.

7.4. REPUBLIKA SLOVENIJA

U okviru kurikuluma na Pravnom fakultetu u Ljubljani izučava se predmet Evropsko pravo ljudskih prava (*Evropsko pravo človekovih pravic*). Reč je o izbornom predmetu koji se izučava u drugoj godini studija i donosi 4 ECTS. Primarni fokus izučavanja predstavlja materija zaštite ljudskih prava na međunarodnom nivou.⁵⁰ Studenti se prvo upoznaju s međunarodnim zajednicama na nivou Evropske unije i globalnom nivou koje su usmerene na zaštitu ljudskih prava, kao i s institucijom ombudsmana na nacionalnom i međunarodnom nivou. Potom je nastavni program posvećen značajnim međunarodnim dokumentima, ljudskim pravima u Lisabonskom ugovoru, Evropskoj konvenciji o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda. Posebna nastavna jedinica se odnosi na Evropski sud za ljudska prava, njegove nadležnosti, pravila postupka, kao i na slučajeve koje je Republika Slovenija imala pred ovim sudom (slučajevi Rehbock, Matko, Lukenda, Kurić i Ališić).

Nakon ispunjavanja svih obaveza predviđenih za ovaj predmet, studenti su u mogućnosti da tumače odredbe ustava, zakona i međunarodnih zakona, dokumenata koji se odnose na ljudska prava i da analiziraju slučajeve ESLJP-a, kao i da se izraze usmeno i u pisanom obliku o ključnim pravnim pitanjima u zaštiti ljudskih prava. Uz to, studenti stižu osnovno znanje za formulisanje zahteva za pokretanje sudskih postupaka u pisanom obliku i zastupanje stranaka pred sudom.

50 <http://www.pf.uni-lj.si/media/ucni.nacrt.evropsko.pravo.clovekovih.pravic.2019.pdf>

Na Pravnom fakultetu Univerziteta u Mariboru, Slovenija, postoji predmet koji nosi naziv Osnovna prava i privatno pravo (*Temeljne pravice in zasebno pravo*).⁵¹ Reč je o izbornom predmetu koji se izučava na drugoj godini. Osnovni cilj ovog predmeta jeste da omogući razumevanje odnosa između osnovnih prava i privatnog prava. Ispitivani problemi se rešavaju međusobno povezano, uzimajući u obzir sudsku praksu. Student stiče sposobnost da naučno analizira probleme privatnog prava, da ispita različite teorijske pozicije, da se koristi uporedno pravnim metodom, da kritički analizira različite teorijske pristupe i sudsku praksu.

Po strukturi, predmet je podeljen u dva dela. U prvom delu temeljno se ispituju razlozi koji podstiču tradicionalne javne i privatne podele i uticaj osnovnih prava na ove podele. Dakle, u prvom delu reč je o osnovama privatnog prava i njegovoj upotrebi kao sredstvu zaštite osnovnih prava. Posebna pažnja se posvećuje obavezama korporacija da poštuju osnovna prava građana. U drugom delu, tema istražuje uticaj osnovnih prava na izabrane oblasti privatnog prava. Reč je uglavnom o odnosu sa granama građanskog prava.

Po završetku kursa studenti će biti u stanju da demonstriraju razumevanje problema odnosa između osnovnih prava i privatnog prava na naučnom nivou, da razumeju rastuću međusobnu povezanost između različitih pravnih oblasti i kritički ispituju dalji razvoj, da komuniciraju o dilemama i događajima u vezi s pomenutim pitanjima.

7.5. REPUBLIKA HRVATSKA

Na Pravnom fakultetu Univerziteta u Zagrebu,⁵² na osnovnim akademskim studijama ne postoji poseban predmet koji je prevashodno usmeren na materiju ljudskih prava. Ipak, na istom fakultetu, u okviru Specijalističkog diplomskog stručnog studija javne uprave, koji se sprovodi pod okriljem Katedre za ustavno pravo, jedan od predmeta izučavanja jeste predmet Ljudska prava. U okviru ovog predmeta izučavaju se osnove ljudskih prava i filozofski razvoj svesti o njima. Dalje, razmatraju se nadnacionalni sistemi zaštite ljudskih prava. Poseban akcenat stavlja se na Evropsku konvenciju za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, kao i na Evropski sud za ljudska prava. Neka od osnovnih prava koja se izučavaju jesu: pravo na pravično suđenje, pravo na azil, pravo na poštovanje privatnog i porodičnog života, sloboda mišljenja, savesti i veroispovesti, sloboda izražavanja i pristupa informacijama, pravo na javno okupljanje i mirne proteste, zabrana diskriminacije. Jedan deo predavanja posvećen je i ulozi države i civilnog društva u zaštiti i ostvarivanju ljudskih prava.⁵³

Model sličan predstavljenom multidisciplinarnom švedskom pristupu sreće se na Pravnom fakultetu Univerziteta Josipa Jurja Strossmajera u Osijeku, ali u okviru postdiplomskih specijalističkih studija.⁵⁴ Reč je o programu Ljudska prava, koji obrazuje polaznike da budu visokospecijalizovani u području ljudskih prava. U okviru studija se posebno radi na povezivanju različitih grana prava, ali i sociologije, politikologije, kulturologije, istorije i ekonomije. Program je namenjen za stručnjake iz područja prava, ekonomije, politikologije, sociologije, psihologije, kulturologije, pedagogije, teologije, socijalnog rada, medicine, komunikologije. Velikim brojem predviđenih predmeta studentima je omogućeno da sami kreiraju svoj

51 https://www.pf.um.si/site/assets/files/4529/temeljne_pravice_in_zasebno_pravo.pdf

52 Ovaj fakultet je u polustrukturisanim intervjuima s predavačima pravnih fakulteta u Srbiji ocenjen kao dobar primer prakse uspešne i kvalitetne implementacije materije ljudskih prava u program izučavanja različitih predmeta.

53 https://www.pravo.unizg.hr/USTP/predmet/ljupra_b/opce_informacije_o_predmetu

54 Prema saznanjima stečenim tokom sprovođenja intervjua s profesorima Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu, na ovom fakultetu postoji slična inicijativa. Radilo bi se o specijalističkim studijama iz oblasti prakse i pisanja predstavi Evropskom sudu za ljudska prava.

vlastiti program studija birajući između ponuđenih izbornih predmeta različite teme vezane za ljudska prava koje najbolje odgovaraju njihovim interesima i zahtevima, a koje će detaljnije razvijati u saradnji s dodeljenim mentorom. Dok su obavezni predmeti Opšta zaštita ljudskih prava, Zaštita ljudskih prava u Republici Hrvatskoj i Ekonomska, socijalna i kulturna prava, samo neki od izbornih predmeta su Žene, rod i ljudska prava, Zaštita prava osoba s invaliditetom, Problem siromaštva i ljudska prava, Mediji i ljudska prava, Ombudsman i ljudska prava.

8. Zaključci i preporuke

Na osnovu obavljenog istraživanja i primenjenog niza metoda moguće je izvući određene zaključke, te predložiti izvesne promene u cilju poboljšanja situacije kada je reč o podučavanju materije ljudskih prava studentima pravnih fakulteta u Srbiji. Naime, iako je jasno da su reforme nastavnih procesa na fakultetima dovele do izvesnih poboljšanja, posebno u domenu uvođenja različitih metoda nastave koji bi doprineli lakšem sticanju i praktičnih, a ne samo teorijskih znanja, takođe je očito da u ovom domenu još uvek postoji prostor za poboljšanja, a u pojedinostima se čak, nažalost, i nazadovalo.

Opšti utisak predstavnika institucija i organizacija koje se bave daljom, vanfakultetskom edukacijom mladih pravnika jeste da nivo teorijskog znanja ne prate i neophodne praktične veštine, da je stečeno znanje fragmentarno i da ne postoji dovoljna kohezija stečenih znanja po pitanju materije ljudskih prava, jer ne postoji predmet koji bi stečena znanja i objedinio. U ovom smislu se u izvesnoj prednosti nalaze Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu ili Pravni fakultet Univerziteta u Kragujevcu, jer oni bar u nekoj formi poznaju zaseban nastavni predmet koji se bavi pitanjima ljudskih prava na osnovnim studijama, iako on nije po programu predviđen za sve studente. Okolnost da, i kada postoji, predmet Ljudska prava nije opšteobavezan, već je ili na jednom modulu (Beograd), izborni na smeru (Kragujevac) nepovoljna je i iz razloga što takav status onemogućava jedan od najpogodnijih, fundamentalnih metoda izvođenja nastave za predmet takvog tipa, a to su vežbe. U Beogradu se takođe nazadovalo kada je reč o nekada dozvoljenoj, a sada nepostojećoj mogućnosti optiranja za predmet Ljudska prava od strane onih studenata koji nisu upisali međunarodnopravni smer. Problem postoji i u smislu što je materija ovih predmeta na dva pomenuta fakulteta bitno različito postavljena – dok se u Kragujevcu u okviru Zaštite ljudskih prava pažnja posvećuje i nacionalnom i nadnacionalnom nivou, u Beogradu se pod Ljudskim pravima zapravo „krije“ predmet Međunarodna ljudska prava.

Materija ljudskih prava, i kada je reč o nacionalnom i kada je reč o nadnacionalnim nivoima, od izuzetnog je značaja za studente, buduće diplomirane pravnike, najširih interesovanja i budućih profesionalnih usmerenja. Gotovo da je nemoguće pronaći pravničku delatnost u kojoj poštovanje i staranje o zaštiti ljudskih prava ne igra baš nikakvu ulogu. Iz tog razloga, a u skladu s gotovo unisonim mišljenjem koje dele kako predstavnici institucija i organizacija koje se bave daljom edukacijom tako i sami predavači na pravnim fakultetima, formulisane su i odgovarajuće preporuke, usmerene na prevazilaženje navedenih nedostataka u nastavnim programima, kao i na unapređenje praksi u podučavanju ljudskim pravima, a na osnovu indentifikovanih najboljih domaćih i uporednih praksi. Svaka od navedenih mera bi predstavljala poboljšanje u smislu o kome je u ovom radu reč, a mišljenja smo da bi njihova pažljivo promišljena i pripremljena, kumulativna primena rezultirala značajnim pospešivanjem opšteg nivoa funkcionalnog poznavanja materije ljudskih prava mladih pravnika.

1. UVOĐENJE OBAVEZNOG PREDMETA POD NAZIVOM LJUDSKA PRAVA NA OSNOVNIM AKADEMSKIM STUDIJAMA PRAVA NA PRAVNIM FAKULTETIMA U SRBIJI, USMERENOG NA SUBLIMACIJU VEĆ STEČENIH ZNANJA U POGLEDU MEĐUNARODNOG I NACIONALNOG PRAVNOG OKVIRA I STICANJE PRAKTIČNIH VEŠTINA

Iz sprovedene analize se može zaključiti da u Srbiji postoji opšta potreba za uvođenjem obaveznog predmeta na osnovnim akademskim studijama prava, pod nazivom Ljudska prava. Ukoliko se u obzir uzme činjenica da se materija ljudskih prava izučava parcijalno u velikom broju predmeta na svim godinama studija, preovlađujuće je, a i opravdano, stanovište po kome takav predmet treba da se nalazi na **četvrtoj godini studija** i da bude koncipiran tako da vrši **sublimaciju i koheziju već stečenih znanja** uz poseban akcenat na sticanje praktičnih veština i konkretnu primenu. Ono što bi bilo od posebnog značaja jeste da silabus takvog predmeta mora uvažavati kako nacionalni tako i nadnacionalni aspekt materije koju obrađuje, te napraviti svojevrsnu povezanost ovih nivoa radi sticanja funkcionalnog, sistemskog znanja i pogleda na ljudska prava mladih pravika. U skladu s tim, bilo bi celishodno da se u nastavu pored profesora Međunarodnih ljudskih prava i Međunarodnog javnog prava u nastavu **uključuje i predavači Ustavnog prava, jer se upravo u okviru njega u najvećoj meri izučava nacionalni nivo zaštite koji u praksi kasnije studentima nedostaje**. Postojanje takvog opšteobaveznog predmeta bi takođe u jednoj meri rasteretilo kurikulum predmeta Međunarodno javno pravo i Ustavno pravo, te bi celokupna sistematizacija nastave ove materije mogla biti urađena kvalitetnije, uz eventualna ponavljanja samo najvažnijih tačaka, radi njihovog dubljeg i kvalitetnijeg pamćenja i razumevanja. Uvođenje takvog predmeta na sve pomenute fakultete prilikom naredne akreditacije znatno bi doprinelo i ujednačavanju stečenog znanja po diplomiranju u ovoj oblasti.

Na ovom mestu važno je ukazati da su pravni fakulteti koji su bili predmet analize svoje studentske programe ili nedavno akreditovali, ili su trenutno u postupku njihove akreditacije. To znači da se ova preporuka može implementirati tek u srednjem roku. Istovremeno, ovakav rok omogućio bi fakultetima da temeljno pripreme silabuse ovog predmeta i da obezbede odgovarajući nastavni kadar.

2. NEGOVATI SISTEMSKI I FUNKCIONALNI PRISTUP PODUČAVANJU MATERIJE LJUDSKIH PRAVA U NASTAVI DRUGIH PREDMETA U OKVIRU STUDIJSKOG PROGRAMA AKADEMSKIH STUDIJA

Kao što je ranije istaknuto, materija ljudskih prava duboko je integrisana u sve oblasti prava. Već i u prvoj preporuci se ukazuje na to da predmet čije se uvođenje predlaže treba da prevashodno bude usmeren na sublimiranje ranije stečenih znanja. Kao što je analiza i pokazala, materija ljudskih prava sistemski se izučava u okviru predmeta kao što su Ustavno pravo i Međunarodno javno pravo, te kroz različite institute krivičnog, građanskog i radnog prava. Ipak, preovlađuje utisak da su znanja koja se stiču na takav način fragmentarna, te da ne postoji dovoljno jasna percepcija toga da su pitanja od značaja za uživanje ljudskih prava inherentno integrisana u materiju drugih predmeta. Otuda je neophodno da pravni fakulteti u svoje studentske programe, ali i nastavne materijale i metode, sistemski uključuju materiju ljudskih prava i ukazuju studentima na njen značaj u kontekstu konkretnih pravnih disciplina. Tek će sinergetski naponi u unapređenju nastave na ostalim predmetima, uz uvođenje opšteobaveznog predmeta pod nazivom Ljudska prava doneti željene efekte i unaprediti znanja i veštine mladih pravika u ovoj oblasti. U odnosu na ovu preporuku takođe se mora uzeti u obzir ograničenje koje predstavljaju već akreditovani studentski programi, i to pre svega u pogledu obavezne literature i načina realizacije nastave (broj vežbi i predavanja). Uprkos tome, čini se da je moguće da se već postojeće dobre prakse unaprede i primene na nastavu u okviru ostalih predmeta.

3. NEGOVATI I RAZVIJATI RAZLIČITE NASTAVNE METODE U PODUČAVANJU MATERIJE LJUDSKIH PRAVA I INTEGRISATI IH U SILABUSE

Analiza je nedvosmisleno pokazala da svi zainteresovani akteri: predavači, studenti i predstavnici drugih institucija i organizacija kao izuzetno korisne ocenjuju nastavne metode usmerene na sticanje praktičnih znanja i veština. Među njima se ističu pravne klinike, studije slučaja, *moot court* takmičenja,

poseta institucijama koje se bave zaštitom ljudskih prava. Ujedno je prepoznat i značaj seminarskih radova i letnjih škola. Uporedna praksa takođe pokazuje značajnu zastupljenost praktično usmerenih metoda i oblika nastave. I sami pravni fakulteti prepoznali su ovu potrebu; to je naročito vidljivo kroz uvođenje posebnih predmeta kao što su veštine (pravne klinike, simulacije suđenja i slično). Otuda je od ključnog značaja, i u funkciji prethodne dve preporuke, da se nastavi s primenom raznovrsnih nastavnih metoda u podučavanju o materiji ljudskih prava. Ujedno, iako je analiza pokazala da su studenti učestvovali u različitim, zahtevnijim oblicima nastave ili nastavnim metodama prevashodno motivisani željom da unaprede svoje znanje, institucionalno prepoznavanje njihovog učešća u oblicima nastave kao što su *moot court* takmičenja, studentske prakse i pravne klinike nesumnjivo bi doprinelo još široj uključenosti studenata u njih. Istovremeno, potrebno je obezbediti da pristup ovim modalitetima nastave ne bude ograničen samo na studente s visokim prosekom, kako bi veći broj studenata imao koristi od njih.

4. UNAPREDITI ZAKON O BESPLATNOJ PRAVNOJ POMOĆI TAKO DA SE OMOGUĆI STUDENTIMA DA STIČU PRAKTIČNA I NEPOSREDNA ZNANJA KROZ ANGAŽOVANJE NA PRAVNIM KLINIKAMA

Kako bi se u što većoj meri omogućila primena najcelishodnijih dopunskih metoda nastave koji spadaju u korpus *learning by doing*, neophodno je **unaprediti Zakon o besplatnoj pravnoj pomoći**. Naime, sadašnje odredbe Zakona o besplatnoj pravnoj pomoći, i njime uvedeno razlikovanje između besplatne pravne pomoći, koja je rezervisana za advokate i službe pravne pomoći u jedinicima lokalne samouprave, s jedne strane, i besplatne pravne podrške, čiji pružaoci mogu biti pravni fakulteti, a koja podrazumeva samo davanje opštih pravnih informacija, popunjavanje formulara, sastavljanje javnobeležničkih isprava i posredovanje u rešavanju sporova, s druge strane, postavljaju brane dobroj praksi kakva je nekada postojala i ograničavaju mogućnosti profesora kada je nastava putem pravnih klinika u pitanju. Tako se neopravdano onemogućio jedan izuzetno efikasan metod sticanja praktičnih, neposrednih znanja i iskustava studenata, između ostalog i u domenu zaštite ljudskih prava, koji se od strane praktičara ocenjuje kao izuzetno koristan za studente i koji je ranije davao odlične rezultate.

5. USPOSTAVLJATI I JAČATI MODELE INSTITUCIONALNE SARADNJE FAKULTETA S ORGANIZACIJAMA I INSTITUCIJAMA KOJE SE BAVE DALJOM EDUKACIJOM, UZ RAZVIJANJE POSEBNE STRATEGIJE PODRŠKE FAKULTETIMA KOJI SE NE NALAZE U BEOGRADU

Takođe, neophodno je dalje na sve **načine jačati modele institucionalne saradnje** fakulteta s najširim krugom institucija i organizacija koje se bave postdiplomskom, vanfakultetskom edukacijom ili mogu pružiti dragocena iskustva studentima u vidu praksi, stažiranja i slično. Podrška praktičnoj nastavi i sticanju iskustava u saradnji s relevantnim vladinim, međunarodnim organizacijama i organizacijama civilnog društva, advokatima i slično je od velikog značaja kada je reč o težnji za premošćivanjem jaza između stečenog teorijskog znanja i nepostojanja neophodnih praktičnih veština da se ta znanja i primene. Sagledavanjem kurikuluma često se stiče utisak da su oni pretežno usmereni na produbljivanje akademsko-naučnih pogleda, te da zaista pružaju odličnu osnovu za dalje naučno usavršavanje. Činjenica je pak, s druge strane, da velika većina diplomiranih pravnika neće svoju dalju karijeru usmeravati u pravcu nauke, već prakse, te je stoga bitno insistirati na primenljivosti stečenih znanja, što može biti podstaknuto kvalitetnijom institucionalnom saradnjom. U ovom smislu treba istaći i praktične probleme s kojima se suočavaju fakulteti koji nisu locirani u glavnom gradu Srbije, te im je pristup velikom broju institucija praktično i logistički otežan. Kako bi to bilo rešeno, to jest kako bi se učinili koraci ka poboljšanju situacije u ovom smislu, trebalo bi napraviti **strategiju podrške fakultetima koji se ne nalaze u Beogradu**, s ciljem da studenti tih fakulteta ne zaostaju u mogućnostima za svojim beogradskim kolegama, kada je pristup pomenutim institucijama u pitanju.

6. SISTEMSKI JAČATI PREDAVAČKE VEŠTINE PROFESORA I ASISTENATA

Pristup kakav se predlaže u ovim preporukama u praksi je veoma teško sprovesti ukoliko predavači – profesori i asistenti – ne vladaju potrebnim setom veština za održavanje nastave usmerene na praktičnu primenu znanja, ili ukoliko te svoje veštine ne unapređuju. Otuda je neophodno da se predavačke veštine i veštine primene različitih nastavnih metoda sistemski jačaju kako kod onih predavača angažovanih na predmetu koji se zove Ljudska prava, tako i na drugim predmetima.

7. PRAKTIKOVATI MULTIDISCIPLINARNI PRISTUP U PODUČAVANJU LJUDSKIM PRAVIMA

Po uzoru na neke od navedenih uporednih primera iz inostranstva, a u skladu s jasno iskazanom potrebom, **više praktikovati multidisciplinarni pristup** u samoj nastavi na osnovnim studijama pravnih fakulteta (posebno u okviru predmeta Ljudska prava, ako bi kao takav postao obavezni). Pod ovim se podrazumeva uključivanje stručnjaka iz drugih profesija u nastavu prilikom obrade pojedinih tema u vezi s ljudskim pravima. Ova preporuka utemeljenje ima i u principima Evropske mreže za obuku nosilaca pravosudnih funkcija (EJTN), koja ukazuje da obuka sudija i tužilaca ne treba da obuhvata samo pravnička već i vanpravnička znanja i veštine. Ciljano i uravnoteženo jačanje vanpravničkih veština budućih pravnika već tokom studija nesumnjivo bi doprinelo njihovom boljem razumevanju praktičnih implikacija kršenja ljudskih prava i bolje ih pripremiti za pravo u praksi. Istovremeno smatramo da ima prostora za uvođenje nastave iz oblasti ljudskih prava i na drugim fakultetima, u okviru pojedinih studijskih programa, pri čemu pravne fakultete vidimo kao predvodnike i fokalne tačke za ovakve inicijative.

8. RAZVIJATI POSLEDIPLOMSKE STUDIJE U OBLASTI LJUDSKIH PRAVA

Po uzoru na neke od navedenih uporednih primera iz inostranstva, a u skladu s jasno iskazanom potrebom, organizovati **posebne, poslediplomske master studije**, čiji bi program uvažavao pluralizam potreba koji se javlja u praksi.

9. UNAPREĐIVATI RAZLIČITE OBLIKE MEĐUNARODNE SARADNJE PRAVNIH FAKULTETA S FAKULTETIMA IZ INOSTRANSTVA I DODATNO PODSTICATI MOBILNOST STUDENATA

Svi pravni fakulteti koji su bili uključeni u ovo istraživanje imaju uspostavljene različite modalitete saradnje s pravnim fakultetima iz drugih država, uključujući i učešće u međunarodnim mrežama pravnih fakulteta. Oblast zaštite ljudskih prava naročito je pogodna za dalju konkretizaciju mogućih oblika saradnje, a različiti pristupi podučavanju materije ljudskih prava, u zavisnosti od pojedinačnih pravnih tradicija, mogu doprineti razvijanju znanja i veština kako studenata tako i predavača. Budući da su, na primer, zajedničke obuke koje se organizuju za nosioce pravosudnih funkcija iz različitih država prepoznate kao najbolja uporedna praksa, sasvim se osnovano može pretpostaviti da bi organizacija zajedničkih nastavnih modula, letnjih škola i drugih oblika nastave predstavljala dobru praksu i u podučavanju u materiji ljudskih prava na nivou osnovnih studija (a neki pravni fakulteti, koji nisu uključeni u ovo istraživanje, u tom pogledu mogu pružiti korisne informacije iz neposredne prakse). Otuda se dalje unapređenje u praksi podučavanja materije ljudskih prava putem saradnje s fakultetima iz drugih država preporučuje kao koristan model. Istovremeno bi bilo uputno dodatno podsticati mobilnost studenata, u postojećim okvirima koje nude fakulteti i univerziteti, radi dalje razmene znanja i izlaganja različitim modalitetima prenošenja znanja u ovoj značajnoj materiji.

9. Prilozi

Prilog 1: Upitnik za absolvente pravnih fakulteta u Beogradu, Novom Sadu, Kragujevcu i Nišu

Poštovani,

Upitnik koji je pred Vama predstavlja deo istraživanja o podučavanju ljudskih prava na pravnim fakultetima u Srbiji, koji za potrebe Saveta Evrope sprovodi Institut za uporedno pravo. Istraživanje je deo aktivnosti pod nazivom „Jačanje efikasnosti pravnih sredstava u vezi sa kršenjem ljudskih prava u Srbiji“ koja se sprovodi u okviru programa saradnje Evropske unije i Saveta Evrope „Horizontalni instrumenti za Zapadni Balkan i Tursku II“.

Cilj upitnika jeste dobijanje informacija i razumevanje načina na koji je materija ljudskih prava uključena u studijske programe osnovnih studija prava na četiri pravna fakulteta u Republici Srbiji.

Upitnik je anoniman i molimo Vas da iskreno i prema najboljem znanju odgovorite na postavljena pitanja. U slučaju da se kod pojedinih pitanja Vaš odgovor ne podudara s ponuđenim opcijama, molimo Vas da iskoristite slobodan prostor koji je za ta pitanja ostavljen.

Najlepše Vam se zahvaljujemo na uloženom trudu i volji za saradnjom.

1. Vaše godine:

- a. 22–25
- b. Preko 25

2. Pol:

- a. Muški
- b. Ženski

3. Koliko se slažete sa sledećim tvrdnjama? (skala od 1 do 5 – slažem se, uglavnom se slažem, ne znam/ nemam stav, uglavnom se ne slažem, ne slažem se):

- a. Nastavni plan osnovnih studija omogućio mi je da steknem adekvatno znanje o ljudskim pravima:
 - a. Slažem se
 - b. Uglavnom se slažem
 - c. Ne znam/ Nemam stav
 - d. Uglavnom se ne slažem
 - e. Ne slažem se

- b. Upoznat/a sam s pravnim instrumentima u oblasti ljudskih prava koji postoje na međunarodnom nivou:
 - a. Slažem se
 - b. Uglavnom se slažem
 - c. Ne znam/ Nemam stav
 - d. Uglavnom se ne slažem
 - e. Ne slažem se
- c. Upoznat/a sam s pravnim instrumentima u oblasti ljudskih prava koji postoje na nacionalnom nivou:
 - a. Slažem se
 - b. Uglavnom se slažem
 - c. Ne znam/ Nemam stav
 - d. Uglavnom se ne slažem
 - e. Ne slažem se
- d. Upoznat/a sam sa sudskim i drugim mehanizmima zaštite ljudskih prava na međunarodnom nivou (UN, Savet Evrope, Evropska unija itd.):
 - a. Slažem se
 - b. Uglavnom se slažem
 - c. Ne znam/ Nemam stav
 - d. Uglavnom se ne slažem
 - e. Ne slažem se
- e. Upoznat/a sam sa mehanizmima zaštite ljudskih prava u Srbiji:
 - a. Slažem se
 - b. Uglavnom se slažem
 - c. Ne znam/ Nemam stav
 - d. Uglavnom se ne slažem
 - e. Ne slažem se
- f. Znam gde i kako da pronađem sudsku praksu Evropskog suda za ljudska prava:
 - a. Slažem se
 - b. Uglavnom se slažem
 - c. Ne znam/ Nemam stav
 - d. Uglavnom se ne slažem
 - e. Ne slažem se
- g. Znam gde mogu da pronađem praksu i dokumente iz oblasti zaštite ljudskih prava u Srbiji:
 - a. Slažem se
 - b. Uglavnom se slažem
 - c. Ne znam/ Nemam stav
 - d. Uglavnom se ne slažem
 - e. Ne slažem se
- h. Kada budem počeo/počela da radim, moći ću da primenim svoja znanja u vezi s ljudskim pravima na bilo koju materiju kojom se budem bavio/bavila:
 - a. Slažem se

- b. Uglavnom se slažem
 - c. Ne znam/ Nemam stav
 - d. Uglavnom se ne slažem
 - e. Ne slažem se
- i. Smatram da, imajući u vidu neki konkretni pravni problem, znam pred kojim tačno nacionalnim ili međunarodnim sudom ili drugim telom mogu da pokrenem odgovarajući postupak:
- a. Slažem se
 - b. Uglavnom se slažem
 - c. Ne znam/ Nemam stav
 - d. Uglavnom se ne slažem
 - e. Ne slažem se
- j. Poznajem uslove prihvatljivosti predstavki pred Evropskim sudom za ljudska prava i pravila obraćanja nadležnim ugovornim telima Ujedinjenih nacija:
- a. Slažem se
 - b. Uglavnom se slažem
 - c. Ne znam/ Nemam stav
 - d. Uglavnom se ne slažem
 - e. Ne slažem se
- k. Poznajem u dovoljnoj meri praksu Evropskog suda za ljudska prava i drugih tela Saveta Evrope i Ujedinjenih nacija, koja mi omogućava da procenim da li je određenim aktom ili postupanjem nastupilo navodno kršenje određenog ljudskog prava garantovanog na međunarodnom nivou:
- a. Slažem se
 - b. Uglavnom se slažem
 - c. Ne znam/ Nemam stav
 - d. Uglavnom se ne slažem
 - e. Ne slažem se

4. U okviru nastave na osnovnim studijama učili smo o ljudskim pravima i u okviru predmeta. Moguće je zaokružiti više odgovora:

- a. Ustavno pravo
- b. Upravno pravo
- c. Krivično materijalno pravo
- d. Krivično procesno pravo
- e. Građansko pravo, osim Građanskog procesnog prava (Nasledno, Porodično, Obligaciono itd.)
- f. Građansko procesno pravo
- g. Radno pravo
- h. Međunarodno javno pravo
- i. Pravo EU

Drugo (dopisati) _____

5. Tokom osnovnih studija učestvovao/la sam u nekim od sledećih nastavnih metoda ili oblika nastave u okviru kojih sam se bavio/la ljudskim pravima ili nekim konkretnim ljudskim pravom. Moguće je zaokružiti više odgovora:

- a. Seminarski rad
- b. Studija slučaja
- c. Pravne klinike
- d. *Moot court* takmičenja
- e. Simulacija suđenja
- f. Igranje uloga
- g. Stručne grupe
- h. Poseta institucijama koje se bave zaštitom ljudskih prava (na nacionalnom, nadnacionalnom i međunarodnom nivou)
- i. Kursevi učenja na daljinu
- j. Letnje škole

6. Ukoliko ste učestvovali u nekom od nastavnih metoda ili oblika nastave, da li smatrate da je to doprinelo Vašem boljem razumevanju i većem interesovanju za ljudska prava?

- a. Slažem se
- b. Uglavnom se slažem
- c. Ne znam/ Nemam stav
- d. Uglavnom se ne slažem
- e. Ne slažem se

7. Ukoliko ste učestvovali u nekom od nastavnih metoda ili oblika nastave, bili ste motivisani/podstaknuti učestvovanjem zbog toga što biste time (zaokružite jedan ili više ponuđenih odgovora):

- a. unapredili znanja i veštine u pomenutoj oblasti, kao i stekli značajno iskustvo
- b. unapredili poznavanje jezika na kojem se takmičenje održava
- c. bili oslobođeni dela ispita
- d. doprineli tome da dobijete bolju ocenu na završnom ispitu
- e. povećali svoje mogućnosti da dobijete stipendiju za poslediplomske studije u oblasti ljudskih prava

8. Da li ste u okviru predmeta koji se odnosi na materiju ljudskih prava koristili isključivo udžbenike ili je obavezna literatura uključivala i druge materijale, kao što su priručnici, rideri originalne presude i studije slučaja?

Molimo Vas da pojasnite:

9. Ukoliko ste koristili literaturu u vezi sa ljudskim pravima, molimo Vas da navedete iz kojih predmeta (zaokružiti jedan ili više od ponuđenih odgovora):

- a. Ljudska prava
- b. Ustavno pravo

- c. Upravno pravo
- d. Krivično materijalno pravo
- e. Krivično procesno pravo
- f. Građansko pravo, osim Građanskog procesnog prava (Nasledno, Porodično, Obligaciono itd.)
- g. Građansko procesno pravo
- h. Radno pravo
- i. Međunarodno javno pravo
- j. Pravo EU

Drugo (dopisati) _____

10. Da li smatrate da su udžbenici i druga obavezna literatura za predmete u kojima ljudska prava nisu glavna materija sadržali dovoljno informacija o pravnom i institucionalnom okviru za zaštitu ljudskih prava?

- a. Da, sadržali su onoliko koliko je bilo potrebno.
- b. Sadržali su neke informacije, ali smo više informacija o ljudskim pravima dobijali od profesora na predavanjima i asistenata na vežbama.
- c. Nisu sadržali dovoljno informacija.
- d. Nisu uopšte sadržali informacije.

11. Da li Vam se dešavalo tokom studija da pojedina pitanja/oblasti koje se odnose na materiju ljudskih prava učite u sličnom obimu (materija se preklapa) ili na sličan način (sličnim metodama) za potrebe polaganja različitih predmeta/ispita?

- a. Da, imao sam osećaj da se materija (nepotrebno) duplira.
- b. Da, ali mi je to pomoglo da bolje savladam materiju.
- c. Ne, nisam imao utisak da se materija preklapa.

12. Da li smatrate da bi bilo korisno da ste tokom osnovnih studija materiju ljudskih prava proučavali primenom nekih od navedenih metoda? Zaokružite jedan ili više ponuđenih odgovora:

- a. Seminarski rad
- b. Studija slučaja
- c. Pravne klinike
- d. *Moot court* takmičenja
- e. Simulacija suđenja
- f. Igranje uloga
- g. Stručne grupe
- h. Poseta institucijama koje se bave zaštitom ljudskih prava (na nacionalnom i međunarodnom nivou)

13. Da li postoji nešto u materiji ljudskih prava što niste proučavali na fakultetima, a smatrate da je trebalo?

Molimo Vas da pojasnite.

Prilog 2: Pitanja za polustrukturisani intervju sa predavačima

1. Pitanje za sve predavače:

Oblast prava koju predajete (moguće je više odgovora):

- a. Ljudska prava
- b. Ustavno pravo
- c. Građansko pravo
- d. Krivično pravo
- e. Upravno pravo
- f. Međunarodno javno pravo
- g. Pravo Evropske unije

2. Pitanje za sve predavače:

U kojoj meri se u svom naučnom radu bavite pitanjima iz oblasti ljudskih prava?

- a. To je primarni fokus mog naučnog rada
- b. U jednom delu svog naučnog rada se bavim pojedinim pitanjima ili grupama pitanja iz oblasti ljudskih prava
- c. U naučnom radu se kontekstualno bavim pitanjima ljudskih prava, kada su od značaja za širu temu koju istražujem

3a. Pitanje za predavače koji ne predaju predmet koji obuhvata isključivo materiju ljudskih prava:

Koliko se slažete sa sledećim tvrdnjama (skala od 1 do 5 – slažem se, uglavnom se slažem, nemam stav, uglavnom se ne slažem, ne slažem se):

- a. U okviru predmeta koji predajem, materija ljudskih prava (pravno-teorijski osnovi, instrumenti kojima se štite ljudska prava i odgovarajući mehanizmi njihove zaštite) na međunarodnom nivou je integrisana u nastavni program na odgovarajući način:
 - a. Slažem se
 - b. Uglavnom se slažem
 - c. Ne znam/ Nemam stav
 - d. Uglavnom se ne slažem
 - e. Ne slažem se
- b. U okviru predmeta koji predajem materija ljudskih prava (pravno-teorijski osnovi, instrumenti kojima se štite ljudska prava i odgovarajući mehanizmi njihove zaštite) na nacionalnom nivou, integrisana je u nastavni program na odgovarajući način:
 - a. Slažem se
 - b. Uglavnom se slažem
 - c. Ne znam/ Nemam stav
 - d. Uglavnom se ne slažem
 - e. Ne slažem se

- c. U okviru predmeta koji predajem, ljudska prava se u nastavnom programu pojavljuju samo fragmentarno:
 - a. Slažem se
 - b. Uglavnom se slažem
 - c. Ne znam/ Nemam stav
 - d. Uglavnom se ne slažem
 - e. Ne slažem se
- d. U okviru nastavnog programa na predmetu koji predajem od studenata se očekuje da imaju osnovna znanja u vezi s pravnim i institucionalnim okvirom za zaštitu ljudskih prava na nadnacionalnom i međunarodnom nivou:
 - a. Slažem se
 - b. Uglavnom se slažem
 - c. Ne znam/ Nemam stav
 - d. Uglavnom se ne slažem
 - e. Ne slažem se

3b. Pitanje za predavače koji predaju predmet koji isključivo obuhvata materiju ljudskih prava:

- a. Status ovog predmeta je zadovoljavajući:
 - a. Slažem se
 - b. Uglavnom se slažem
 - c. Ne znam/ Nemam stav
 - d. Uglavnom se ne slažem
 - e. Ne slažem se

Molim Vas da pojasnite:

- b. Nastavni program studentima daje dovoljno široka znanja o pravnom i institucionalnom okviru zaštite ljudskih prava na međunarodnom nivou (pre svega, Ujedinjene nacije i Savet Evrope):
 - a. Slažem se
 - b. Uglavnom se slažem
 - c. Ne znam/ Nemam stav
 - d. Uglavnom se ne slažem
 - e. Ne slažem se
- c. Nastavni program studentima daje dovoljno široka znanja o pravnom i institucionalnom okviru zaštite ljudskih prava na nacionalnom nivou:
 - a. Slažem se
 - b. Uglavnom se slažem
 - c. Ne znam/ Nemam stav
 - d. Uglavnom se ne slažem
 - e. Ne slažem se

- d. Program predmeta podrazumeva da studenti imaju osnovna znanja u vezi sa pravnim i institucionalnim okvirom za zaštitu ljudskih prava na nacionalnom, nadnacionalnom i međunarodnom nivou (budući da su ih stekli u okviru nastave na predmetima kao što je Ustavno pravo i Međunarodno javno pravo):
- a. Slažem se
 - b. Uglavnom se slažem
 - c. Ne znam/ Nemam stav
 - d. Uglavnom se ne slažem
 - e. Ne slažem se

4. Pitanje za predavače koji ne predaju predmet koji obuhvata isključivo materiju ljudskih prava:

Da li smatrate da su pitanja u vezi s ljudskim pravima dobro integrisana u obaveznu literaturu koja podržava nastavu na predmetu koji predajete?

- a. Slažem se
- b. Uglavnom se slažem
- c. Ne znam/ Nemam stav
- d. Uglavnom se ne slažem
- e. Ne slažem se

4a. Ukoliko se uglavnom ne slažete ili se ne slažete s navedenom tvrdnjom, da li smatrate da ima potrebe i prostora da se to unapredi?

- a. Slažem se
- b. Uglavnom se slažem
- c. Ne znam/ Nemam stav
- d. Uglavnom se ne slažem
- e. Ne slažem se

5. Pitanje za sve predavače:

Da li u okviru nastave na predmetu koristite sudsku praksu, uključujući, na primer, originalne presude Evropskog suda za ljudska prava, kako biste studentima približili materiju ljudskih prava?

- a. Slažem se
- b. Uglavnom se slažem
- c. Ne znam/ Nemam stav
- d. Uglavnom se ne slažem
- e. Ne slažem se

Molimo Vas da pojasnite:

6. Pitanje za sve predavače:

Da li u okviru nastave na predmetu, osim predavanja, koristite i druge nastavne metode kako biste studentima približili materiju ljudskih prava? Molimo Vas da navedete koje su to metode (moguće je dati više odgovora).

- k. Seminarski radovi
- l. Studije slučaja
- m. Pravne klinike
- n. *Moot court* takmičenja
- o. Simulacija suđenja
- p. Igranje uloga
- q. Stručne grupe
- r. Posete institucijama koje se bave zaštitom ljudskih prava (na nacionalnom i nadnacionalnom nivou)
- s. Kursevi na daljinu
- t. Letnje škole
- u. Ništa od navedenog

7. Pitanje za sve predavače:

Da li smatrate da studenti na godini studija u kojoj se izučava Vaš predmet imaju dovoljno pravničkog znanja da razumeju značaj ljudskih prava u kontekstu Vašeg predmeta?

- a. Slažem se
- b. Uglavnom se slažem
- c. Ne znam/ Nemam stav
- d. Uglavnom se ne slažem
- e. Ne slažem se

8. Pitanje za sve predavače:

Da li smatrate da bi bilo celishodno da se ljudska prava izučavaju u okviru posebnog predmeta koji bi bio obavezan za sve studente osnovnih studija prava?

Molimo Vas da pojasnite:

9. Pitanje za sve predavače:

Da li je na fakultetu do sada bilo inicijativa da se ljudska prava izučavaju u okviru posebnog predmeta koji bi bio obavezan za sve studente osnovnih studija i kakva su Vaša iskustva u vezi s njima?

Molimo Vas da pojasnite:

10. Pitanje za sve predavače:

Da li smatrate da studenti po završetku osnovnih studija imaju celovitu sliku o pravnom i institucionalnom okviru u vezi s ljudskim pravima na nacionalnom i međunarodnom nivou?

- a. Slažem se
- b. Uglavnom se slažem
- c. Ne znam/ Nemam stav
- d. Uglavnom se ne slažem
- e. Ne slažem se

11. Pitanje za predavače koji predaju predmet koji obuhvata isključivo materiju ljudskih prava:

Da li, prema Vašem mišljenju, po završetku osnovnih studija, studenti mogu da funkcionalno primene svoja znanja u vezi s ljudskim pravima u svom radu (u sudu, tužilaštvu, kao advokatski pripravnici, u nevladinom sektoru itd.)?

- a. Slažem se
- b. Uglavnom se slažem
- c. Ne znam/ Nemam stav
- d. Uglavnom se ne slažem
- e. Ne slažem se

12. Pitanje za sve predavače:

Da li Vaši studenti učestvuju na međunarodnim takmičenjima koja se odnose na oblast ljudskih prava? Kakva su Vaša iskustva sa tih takmičenja? Da li studenti koji na takmičenjima učestvuju imaju neke olakšice ili podsticaje za dobijanje stipendija za dalje studije?

Molimo Vas da pojasnite:

Prilog 3: Pitanja za polustrukturisani intervju s predstavnicima ustanova i organizacija koje su uključene u obrazovanje pravnika u oblasti ljudskih prava

Ime i prezime:

Institucija:

Datum intervjuja:

1. Uspešno praćenje i savlađivanje programa u oblasti ljudskih prava koje organizujete samostalno ili s drugim partnerima iziskuje predznanje materije i instrumenata zaštite ljudskih prava?

- a. Slažem se
- b. Uglavnom se slažem
- c. Ne znam/ Nemam stav
- d. Uglavnom se ne slažem
- e. Ne slažem se

2. Kako načelno ocenjujete poznavanje ljudskih prava mladih pravnika – obuka koje organizujete samostalno ili u saradnji s drugim partnerima?

- a. Odlično
- b. Zadovoljavajuće
- c. Ne znam/Nemam stav
- d. Slabo
- e. Nezadovoljavajuće

Molimo Vas da pojasnite

3. Da li smatrate da studenti po završetku osnovnih studija imaju celovitu sliku o pravnom i institucionalnom okviru u vezi s ljudskim pravima na nacionalnom i međunarodnom nivou?

- a. Slažem se
- b. Uglavnom se slažem
- c. Ne znam/ Nemam stav

- d. Uglavnom se ne slažem
- e. Ne slažem se

Komentar:

4. Da li biste njihovo znanje ocenili kao pretežno funkcionalno (sistemske) ili fragmentarno (parcijalno)?

- a) uglavnom poseduju funkcionalno znanje
- b) znanje je uglavnom fragmentarno
- c) ne postoji izražena pravilnost (tendencija) u ovom smislu

Komentar:

5. Da li, prema Vašem mišljenju, po završetku osnovnih studija, studenti mogu da uspešno primene svoja znanja u vezi s ljudskim pravima u svom radu (u sudu, tužilaštvu, kao advokatski pripravnici, u nevladinom sektoru itd.)?

- a. Slažem se
- b. Uglavnom se slažem
- c. Ne znam/ Nemam stav
- d. Uglavnom se ne slažem
- e. Ne slažem se

Molimo Vas da pojasnite.

6. Da li po vašem mišljenju kod mladih pravika i studenata prava postoji dovoljna svest o tome da se materija ljudskih prava izučava sistemski kroz čitav niz predmeta tokom studija, a ne samo u okviru predmeta Ljudska prava?

- a. Slažem se
- b. Uglavnom se slažem
- c. Ne znam/ Nemam stav
- d. Uglavnom se ne slažem
- e. Ne slažem se

7. Koje teme i oblasti, po Vašem iskustvu, predstavljaju poseban izazov za mlade pravnike u pogledu buduće praktične primene kada je materija ljudskih prava u pitanju?

Odgovor:

8. Iz Vašeg iskustva, osim predavanja, koje druge nastavne metode pokazuju najbolje rezultate kada je u pitanju približavanje materije ljudskih prava mladim pravnicima? (moguće je dati više odgovora)

- v. Seminarski radovi
- w. Studije slučaja
- x. Pravne klinike
- y. *Moot court* takmičenja
- z. Simulacija suđenja
 - aa. Igranje uloga
 - ab. Stručne grupe
 - ac. Posete institucijama koje se bave zaštitom ljudskih prava (na nacionalnom i nadnacionalnom nivou)
 - ad. Kursevi na daljinu
 - ae. Letnje škole
 - af. Ništa od navedenog

Komentar:

9. Gde vidite prostor za poboljšanje kada je reč o izučavanju ljudskih prava na pravnim fakultetima a šta su prema Vašem mišljenju kvaliteti postojećih nastavnih programa i pristupa?

Odgovor:

Ovaj dokument je pripremljen uz pomoć sredstava zajedničkog projekta Evropske unije i Saveta Evrope „Jačanje efikasnih pravnih sredstava za sprečavanje kršenja ljudskih prava u Srbiji“. Stavovi i mišljenja izraženi u njemu predstavljaju odgovornost autora i ne izražavaju nužno zvanične stavove Evropske unije, niti Saveta Evrope.

Savet Evrope je vodeća organizacija za ljudska prava na kontinentu. Obuhvata 47 država članica, uključujući sve članice Evropske unije. Sve države članice Saveta Evrope prihvatile su Evropsku konvenciju o ljudskim pravima, međunarodni ugovor čiji je cilj zaštita ljudskih prava, demokratije i vladavine prava. Evropski sud za ljudska prava nadgleda primenu Konvencije u državama članicama.

www.coe.int

Države članice Evropske unije odlučile su da povežu svoja znanja, sredstva i sudbine. Zajedno su izgradile zonu stabilnosti, demokratije i održivog razvoja uz očuvanje kulturne raznolikosti, tolerancije i individualnih sloboda. Evropska unija je posvećena deljenju svojih dostignuća i vrednosti sa zemljama i narodima izvan svojih granica.

www.europa.eu

Finansirano
od strane Evropske
unije i Saveta Evrope

COUNCIL OF EUROPE

Implementirano
od strane Saveta Evrope